almanah

47

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2010.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Osnivač i prvi urednik "Almanaha"
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ, MILIKA PAVLOVIĆ,
ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ, SENAD GAČEVIĆ,
ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ, ADNAN ČIRGIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Okrugli sto

KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO MURISA I NUSRETA IDRIZOVIĆA

Bijelo Polje, 17. i 18. april 2009.

47

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2010.

SADRŽAJ
Okrugli sto o braći Idrizović

Asim Dizdarević, ***Uvodna riječ*** 9

MURIS IDRIZOVIĆ
Žarko Đurović, *Vrijeme uzajamnih stvaralačkih potpora* 15
Advan Hozić, *Muris Idrizović - vrijedni pisac i književni istraživač* 19
Alija Džogović, *Sarajevska literarna Gernika* 25
Muris Idrizović, *Pripovijesti i romani A.H. Bjelevc* 39

NUSRET IDRIZOVIĆ
Senad Nanić, *O filozofskim aspektima književnog djela Nusreta Idrizovića* 55
Sead Begović, *Novo kolo otvorenih znakova Nusreta Idrizovića* 57
Faruk Dizdarević, *Između izrecivog i neizrecivog* 61
Rajko Cerović, *Svijet prošlosti i možda tragičnih predskazanja* 67
Hadžem Hajdarević, *Na Idrizovićevu stećku vremena* 75
Uzeir Bukvić, *Miris grožđa orahova* 79
Enver Halilović, *Historija kao umjetnost* 85
Nusret Idrizović, *Hude sudbe* 93

PRILOZI
Filip Mursel Begović, *Okrugli stol o braći Idrizović* 125
Pozorišna predstava „Kameni spavač“ 127
Nusret Idrizović, *Drama na obali Lima* 129

Nusert i Muris Idrizović

UVODNA RIJEČ

Poštovani dame i gospodo,
Dragi prijatelji,

„Čovjek i društvo koji ne spoznaju samog sebe i svoju kuću, nijesu sposobni da ostvaruju komunikaciju sa drugima."

Dobrodošli na književne svečanosti u čast velikana književnog stvaralaštva Murisa i Nusreta Idrizovića.

Inicijator ideje za ostvarenje ovog simpozijuma je NVO „STARI MOST" iz Bijelog Polja, koja u svom fokusu ima cilj da istražuje, čuva i unapređuje kulturne vrijednosti na području Bijelog Polja i Crne Gore. Simbol ove organizacije je stari most na rijeci Bistrici, koji svojom postojanošću i pozitivnim trajanjem stalno podsjeća na potrebu povezivanja, međusobnog razumijevanja i tolerancije među ljudima. Imali smo sreću da našu ideju odmah prihvate: Centar za kulturu Opštine Bijelo Polje, prijatelji iz Kulturnog Društva Bošnjaka Hrvatske „Preporod" iz Zagreba, čelni ljudi iz lokalne uprave i Vlade Crne Gore, „Almanah" i Centar za očuvanje i zaštitu kulture manjina u Crnoj Gori i, naravno, eminentni književnici i kulturni poslenici, poštovaoci djela Murisa i Nusreta Idrizovića.

Ovu dvodnevnu svetkovinu za Bijelo Polje doživljavamo sa pomiješanim osjećanjima: osjećajem sjete zbog relativno zakašnjelog reagovanja u organizovanom pristupu da naše zavičajne velikane Murisa i Nusreta Idrizovića na vrijeme postavimo na zaslužena visoka mjesta uglednika našega kraja. Nusret je, nažalost, preminuo 13. marta 2007. godine, sa neispunjenom željom da još jedanput vidi i osjeti toplinu zavičaja; Muris je, u poodmaklim godinama i pritisnut bolešću, u nemogućnosti da se odazove pozivu organizatora. Ipak je, vidno uzbuđen, zahvalio svim učesnicima ovog značajnog skupa na naporu da se njihov bogati stvaralački opus vrati i konačno skrasi u zavičajnom mjestu. Zbog toga i osjećaj zadovoljstva i olakšanja što je do realizacije simpozijuma „KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO MURISA I NUSRETA IDRIZOVIĆA", u ovako dobroj atmosferi i sa dobrim odzivom poštovalaca njihovog lika i djela.

Ne tako rijetko se zapitamo da li to naše Bijelo Polje prati neki strašan usud, da nam skoro sve velikane iz oblasti književnosti i kulture, pa i

drugih oblasti kreativnog stvaralaštva, prepoznaju, otkriju i afirmišu druge, daleko razvijenije i naprednije sredine, te nam ih, tako kompleksno obrađene, predaju i time nas prekore i postide. Takve prijekore smo doživjeli i pri otkrivanju Avda Međedovića, velikim dijelom i Sijarića, Bulatovića, pa i Ratkovića. Postoje značajni zavičajni ljudi i djela kojima Bijelo Polje duguje snažniju i potpuniju afirmaciju. U objašnjenju ovog fenomena opravdanje nalazimo u karakternoj slabosti čovjeka da najkasnije osjeti i doživi vrijednosti koje ga okružuju.

Ipak, krenulo je. Crna Gora i Bijelo Polje ulažu značajna sredstva za očuvanje i zaštitu kulturnih vrijednosti, prepoznajući multikulturalnost, multikonfesionalnost i nacionalnu šarolikost sa visokim stepenom tolerancije i sklada, kao svoju izrazitu prednost za razvoj daljih civilizacijskih tokova.

Muris i Nusret su rođeni u uglednoj porodici imama Junus-efendije Idrizovića, koji je službovao u Pirotu, Bijelom Polju i Sarajevu, i majke Aiše, rođene Dobardžić. Ovih dana smo u prilici da saznamo i da se čudimo koliko je kreativne pozitivne snage, intelektualnog kapaciteta, istraživačkog i stvaralačkog talenta, odnjegovano pod jednim krovom, na adresi: ulica Idrizovića (Idriska) b.b., sada Lenke Jurišević.

Muris Idrizović (1925-2009), profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, direktor Prve i druge muške, kao i klasične gimnazije u Sarajevu, urednik „Svjetlosti“, dobitnik Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva i Dvadesetsedmojulske nagrade BiH, nagrade za doprinos razvoju dječije književnosti za 2007. “Mali princ”, koju dodjeljuje Društvo prijatelja knjige “Mali princ” iz Tuzle, kao i više nagrada za prevodilački rad. Muris Idrizović, vidno uzbuđen što “Mali princ” ide njemu u ruke, rekao je da mu se uvijek bilo lijepo vraćati svijetu djetinjstva, jer u tom svijetu čovjek lakše može tražiti odgovore na pitanja koja mu se kroz život nameću, i lakše rješavati zagonetke. Možda je u tom trenutku pred sobom imao sliku djetinjstva u rodnom Bijelom Polju.

Područja književnog rada: književna istorija, esejistika, kritika i prevodilaštvo. Doajen je stvaralaštva u oblasti dječje književnosti na području SFRJ, sa posebnim doprinosom u prevodilaštvu dječje poezije sa slovenačkog i makedonskog jezika.

Nusret Idrizović (1930-2007). Do penzionisanja, 1991. godine, preko 30 godina je radio kao samostalni urednik-dramaturg na Radio Zagrebu, na kojem je izvedeno više njegovih radio drama i radio-komedija. Sam je, u tom periodu, za emisiju Radio-roman dramatizovao preko stotinu romana domaćih i stranih autora. Autor je osam romana, bezbroj eseja, monografija, zbirki pripovjedaka i pjesama. Djela su mu prevođena na njemački, italijanski, ruski, finski, mađarski, rumunski, turski, albanski, azerbejdžanski, slovenački i makedonski jezik.

Dobitnik je više nagrada za književnost. Posebno ističem nagradu Vladimir Nazor, najvišu nagradu Hrvatske za književnost.

„Ćovjek bi morao biti nihilistom pa da, nakon susreta sa filozofsko-istorijskim romanom Nusreta Idrizovića „Kolo bosanske škole smrti„ radosno i nesuzdržano, umah, bez prethodnih objašnjenja, ne usklikne: ova knjiga je prvorazredni literarni, kulturno-povijesni, duhovni doživljaj“. (Jadranko Sinković).

Preminuo je prije dvije godine. Ostao je da živi u nama preko njegovog, na našim prostorima nedovoljno proučenog naučno-istraživačkog i posebno književnog djela, kojeg tek treba istraživati i usvajati.

Dragi prijatelji,

Čast mi je i zadovoljstvo da, u Vaše i svoje ime, pozdravim naše drage goste:

Uglednike KDBH Preporod iz Zagreba: mr sc. Senada Nanića, Filipa-Mursela Begovića, Ferida Dizdarevića, Ajku Srebreniković-Tiro, članove porodice Idrizović, posebno g-đu Hatemu, suprugu i životnog saputnika Nusreta, koja je zadnjih godina života bila njegova komunikacija sa svjetlosti dana, vrijedni čitač, zapisničar i arhivar njegovog bogatog ljudskog i književnog izraza. Uzimam slobodu da g-đi Hatemi izrazim poštovanje i zahvalnost svih poštovalaca Nusreta Idrizovića, što je omogućila da njegova stvaralačka energija, uprkos teškoj bolesti, potraje dovoljno dugo da prebogata riznica njegovog stvaralaštva bude još bogatija i dostupna čitaocu.

Drage prijatelje, eminentne knjževnike i naučnike

Predsjednika opštine Bijelo Polje, Tarzana Miloševića,

Predsjednika Nacionalnog savjeta Bošnjaka Crne Gore i glavnog urednika Almanaha, akademika prof. dr Šerba Rastodera,.

Predsjednika Skupštine Opštine B. Polje Refika Bojadžića,

Potpredsjednike opštine Milorada Rmandića i Riza Kasumovića,

Direktora centra za očuvanje i razvoj kulture manjina u Crnoj Gori, prof. Senada Gačevića

Direktora Centra za kulturu opštine Bijelo Polje, Tufika Bojadžića,

Predstavnike medija koji prate ovaj skup.

Na kraju želim da objavim jednu radosnu vijest.

Konačno smo dobili potvrdu od gradske uprave Podgorice, odnosno gradonačelnika dr Miomira Mugoše da je dodijeljen plac za izgradnju Kulturnog centra Bošnjaka/Muslimana Crne Gore u Podgorici, što potvrđuje dobru refleksiju predsjednika Crne Gore Filipa Vujanovića i premijera Mila Đukanovića koji ovim činom ispunjavaju dato obećanje. Ova

novost u nama podržava optimizam da u svojoj državi Crnoj Gori imamo realne mogućnosti za afirmaciju kulturnog nasljeđa našeg naroda.

Koristim priliku da se zahvalim na korektnoj dobroj odluci i da pružim uvjeravanja da će ta institucija biti od koristi našoj domovini Crnoj Gori i svim dobrim ljudima na njenim prostorima. Hvala.

prim. dr sc. med. Asim DIZDAREVIĆ

Slijeva: Tufik Bojadžić, Advan Hozić, Hatema Idrizović, Asim Dizdarević, Rajko Cerović, Senad Nanić, Faruk Dizdarević, Hadžem Hajdarević, Alija Džogović, Uzeir Bukvić, Šerbo Rastoder, Filip Mursel Begović, Ferid Dizdarević

MURIS IDRIZOVIĆ

Ljudi su nestajali kao muhe. Bilo je doista teško uhvatiti ko je sve umro ili poginuo, koga više nema. Samo ko je išao na Kovače i vidio nastajanje novog groblja, pa kod 'Lava' nove redove grobova sa malom šumom basluka i nadgrobnih oznaka, pa groblje Svetog Josipa i nastale šehidske mezare u Velikom parku, pa i sve druge kojih je bilo posvuda, mogao je spoznati veličinu stradanja.

(Muris Idrizović, *Kad cvjetaju agave*)

Muris Idrizović
(Bijelo Polje, 1925 – Sarajevo, 2009)

DJELA:

- *Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini*, 1976.
- *Glasovi djetinjstva (antologija poezije za djecu u BIH)*, 1977.
- *A.H. Bjelevac, život i književno djelo*, 1978.
- *Pregled književnosti za djecu u Bosni i Hercegovini*, 1983.
- *Hrvatska književnost za djecu (studija)*, 1984.
- *Otroška i mladinska književnost v Jugoslaviji (studija)*, 1985.
- *Prilozi za istoriju književnosti BIH: Književnost za djecu i omladinu*, 1991.
- *Kad cvjetaju agave*, roman, 1998.
- *Vodič kroz literaturu*, 2000.

Žarko ĐUROVIĆ

VRIJEME UZAJAMNIH STVARALAČKIH POTPORA

Vrijednosti ne mogu opstati ako nijesu valorizovane i sistematizovane. Da bi se to postiglo, potrebna je neka vrsta osobenog korespondenta sa onim što se tumači. Najvećma kad je riječ o djelu, budući da je ono u svim prilikama stožerna osa spoznajnih i drugih konstanti. Ako se radi o savjesnom tumaču nečijeg ili nečijih djela, njegove opaske nijesu ništa drugo do poistovećenje sa njihovom estetskom optikom. Neki to smatraju presudnim činiocem u razumijevanju djela. Ja bih se složio sa zagovaračima takve misli. Iz prostog razloga što se putem takvog čina neposrednije apostrofiraju spoznajne implikacije i odnosi sa tumačenim predmetom.

Složenija je stvar kad djela ima više. Kao u primjeru knjige Murisa Idrizovića *Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini*, koja je imala za cilj da predstavi sve ono što se stvaralo u naznačenoj sferi na tome tlu. Pri tome se moralo misliti i na ključ selektiranja. Važno je odabrane pisce uvrstiti u knjigu, ali je važnije kritički profilisati njihov stvaralački portret. Tim prije što je riječ o stvaraocima različitih žanrovskih orijentacija i senzibiliteta. Svoje sudove o piscima i djelima Idrizović je sažimao do krajnje granice. Na to je bio prinuđen zbog pozamašnog broja zastupljenih pisaca u knjizi. Umio je vješto da uoči prirodu i doseg djela. Te vrline uslovljene su dugim radom u ovoj oblasti i izrazitim nervom da proučenu građu kritički dobro atlasira. Dakako, tu se nije mogla izbjeći subjektivnost, jer estetika sama po sebi iziskuje takvu potrebu. Zato je prirodno da svi odabiri ovakve vrste podliježu faktoru subjektivizacije. Ako se pitamo zašto, reći ćemo da je vizija piščevog svijeta uzročnik tome. Nije ništa jeretično ako kažemo da kritičarev čin tumačenja proishodi iz navedene uslovnosti. Time se proširuje blenda promatranja piščevog svijeta, ne zaboravljajući pri tome primjenu artikulacijskih osobenosti. Tu se zapravo radi o skupnom prožimanju jednog i drugog fenomena. Djelo bez njih podsjećalo bi na udar pruta po vodi. Kritičarev pristup djelima zapravo je sondiran na podlozi njihove višeznačne obojenosti. Tu mislimo na značenjske, fabulacijske, leksičke i druge idiome. Zavisno od toga da li se tumači poezija ili proza. Ili neki drugi medij stvaralaštva za djecu.

Iz autorovog predgovora ovoj knjizi vidimo da je bilo dilema u pogledu njene satvorenosti. Idrizović se plašio da je imenuje. Nije znao, kaže, kojoj formi pripada. Očigledno da je ovdje riječ o formi almanaha. To bi bio njen najpouzdaniji identifikacioni znak.

Da bi se stekla puna preglednost izdanja, autor je izvršio ciklusnu podjelu na vremenske skale i stvaralačku tipizaciju pisaca - tradicije i onoga što ju je obilježio savremenošću. Uvodi u taj krug i stvaraoce najnovije generacije, kao i kritičare koji se bave književnošću za djecu i mlade. Broj ovih posljednjih nije velik, ali je značajan sa stanovišta njenog upornog praćenja. Reklo bi se da je postojala uzajamna potpora da se literatura za djecu ravnopravno tretira sa drugim književnim žanrovima, što se može vidjeti po objavljenim djelima iz te oblasti. I dvije ugledne revije „Male novine" i „Vesela sveska" dokaz su brige odgovarajućih institucija za unapređenje te vrste djelatnosti.

Sve te pojave nijesu izmicale oku Murisa Idrizovića. On je pomno pratio i bilježio vrijedna izdanja za djecu - od Branka Ćopića i Ahmeta Hromadžića do Kornelije Šenfeld. Veliku podršku u tome je imao u Zorici Turjačanin i nekim drugim kritičarima kojima je fah dječja literatura.

Treba samo pogledati period od 1960. do 1990. i uvjeriti se koliko je Idrizović posvećivao pažnje ovoj vrsti književnosti. U časnoj popularizaciji toga roda, Idrizović je, što se tiče angažmana i svega drugog što ide uz njega, očuvao čelnu poziciju. To govori i ova dragocjena knjiga.

Pomenuo sam riječ *potpora*, s razlogom. Ne treba je vezati za klansku ili njoj sličnu „arbitražu". Treba je shvatiti, kao razumijevanje između izdavača i pisca. Navešću jedan karakterističan primjer. Došao u Sarajevo Dušan Kostić. Sa njim su se tamošnji pisci rado družili jer su do toga druženja mnogo držali. Ako hoćeš da nađeš svoju raju, tu ćeš je naći u punom značenju te riječi. Uputi se Idrizović sa Kostićem kod Ahmeta Hromadžića. „Čaša razgovora" nikad nije suvišna. Razgovara se o svemu, dakako i literaturi.

U jednom trenutku Hromadžić izvuče iz ladice stola ugovor o honoraru. Dade ga Kostiću da ga potpiše. Kako da potpiše ugovor kad ne piše za djecu. Ne bar prozu. Hromadžić je uporan: *Dragi Dušane, uslijediće rukopis.* Ohrabrenje da potpiše ugovor dolazilo je i sa Idrizovićeve strane.

- Uvalili ste me u nevolju! - reče Kostić. Plašim se da to što napišem neće biti dobro!

Honorar je pogolem. U ravni sa njim treba da bude i piščeva obaveza.

- Sve je ovo mačka u džaku! - rekao je Kostić.

Poslije godinu dana pristigao je prvi Kostićev rukopis - roman za djecu. Hromadžiću se mnogo dopao i starijem piscu ponudio nove

ugovore. Da nije bilo Hromadžića Kostić ne bi napisao odlične romane za djecu: ***Gora Koštanova, Sutjeska*** **i** ***Gluva pećina.***

Kako su se pisci iz Crne Gore brinuli o rasporedu svojih uticaja u drugim sredinama, njih više našlo se i u gradu na Miljacki. Prvi koji su tamo pristigli bili su Dušan Đurović, Rizo Ramić i Sait Orahovac. To je bilo tridesetih godina prošlog vijeka. Može se reći da su tu zaorali dublju književnu brazdu. Njima su se, u poslijeratnom periodu, pridružili Sijarić, Stevan Bulajić, Velja Milošević, braća Idrizović, Nusret i Muris, Draško Šćekić, Ljubomir Cvijetić, Radomir Barjaktarević, Dragoljub Jeknić.

Sa svima sam se znao i družio. Bili su zadovoljni svojim statusom. Što se tiče posla, dobro su se pozicionirali. Sijarić i Milošević na Radio Sarajevu, Bulajić u „Zadrugaru", a i drugi su „pokrivali" važna mjesta. Sijarić ih je u svakoj situaciji podržavao. Brinuo se i o njihovoj afirmaciji. Svuda gdje se moglo. A moglo se. To je bilo vrijeme uzajamnih potpora, poduprtih razumijevanjem sredine.

I pisci za djecu, njih nekoliko, osjećali su naklonost sredine, književno stasavali u njoj. Jednom riječju, postajali pisci od ugleda. Idrizović je bio neka vrsta „pupčane opne". Bdio nad njihovim stvaralaštvom. Istina, to je činio i sa piscima iz drugih sredina, ali je bio izdašniji prema onima iz Crne Gore. Izgleda da je bodrilačku naviku stekao od Sijarića, koji ih je smatrao „svojim đetićima", što je imalo posebnu cijenu.

Kao da je vrijeme izbrisalo te vrline. Nećemo reći šta je pomoglo tome brisanju. Vratimo se lijepim sarajevskim godinama. Sve tamo do nemilog zamračja, kada se nijesmo dijelili po naciji i vjeri. Ravnali smo se po ljudskim bliskostima i estetskim afinitetima.

Otkuda Idrizovićeva vezanost za literaturu za djecu? Gdje su njeni izvori i tokovi? Korjene treba tražiti u djetinjstvu kao ozračju najprijemčivijih doživljaja. Iz doma, šumskih proplanaka zavičaja, druženja sa vršnjacima, dragosti roditeljske topline. Može nam se učiniti da su to samo spoljni zasjaji. Zaboravlja se da obična priča može da sadrži dublju viziju ako je potekla iz nutrene zone. Sve pamtljivo otuda potiče. Tumačeći Zmajevu poeziju u obimnoj studiji *U lepom krugu* Husein Tahmiščić je imenovao svijet dječje mašte kao najradosniju kapiju života. Nigdje nema više radoznalosti nego u djetinjoj duši!

Idrizović je slijedio slično stanište. Svoj stvaralački potencijal vezao je za izučavanje dječje literature, držeći se stava da se u njoj umnožavaju slapovi mašte kao što se umnožavaju morski talasi u vrijeme bure. A mašta je, znamo, satkana od igre. Nju pjesnik oblači u razne „retorske" i druge figure. Njima otvara okna zanosa i sanjarije.

Ako pogledamo Idrizovićevu bio-bibliografiju, uočićemo da je on izgradio postojan sistem estetskih gledišta kad je u pitanju literatura za djecu. Taj sistem tendira ka mnogoznačnom osvjetljavanju njenih hori-

zonata, uključujući u njega zagovorništvo igre kao paradigme života. Naime, pravi život počinje od djetinjstva. On se kasnije doigrava i dubi. Pisac mišlju transferira te osobine u priču, pjesmu i druge stvaralačke rodove. Njima je Idrizović bio zaokupljen do poslovične revnosti. Poduprte znanjem i vještinom njegovog korišćenja. Oblasti izučavanja bilo je više - književna istorija, esejistika, kritika i prevodilaštvo. Pored knjige koju sam naznačio i kojoj sam posvetio dužnu pažnju, Idrizović je objavio: *Glasove djetinjstva* - antologiju poezije za djecu u BiH (1977), *Kritičari o Branku Ćopiću* (1981), *Pregled književnosti za djecu u BiH* (1983), knjigu eseja *Igra i zbilja* (1984), *Hrvatska književnost za djecu* (1984), *Makedonska književnost za djecu, Književnost za djecu Jugoslavije* i druge. Riječ je o velikom opusu visoke vrednosne skale i značenja. Autor je dobio više prestižnih nagrada. Pominjemo najznačajnije: *Šestoaprilsku nagradu Sarajeva* i *27-julsku nagradu BiH*. Doktor je književnih nauka.

U rukama mi je Idrizovićeva knjiga o književnosti za djecu u BiH. Opsežna je i pregledna. U njoj su našli mjesto i dječji pisci iz Crne Gore: *Stevan Bulajić, Nusret Idrizović, Velja Milošević, Draško Šćekić i Dragoljub Jeknić*. Idrizović sa mjerom tumači njihovo književno stvaralaštvo, opus i značenje toga stvaralaštva. Urasli su snagom talenta u književno biće BiH prostora, ali ta uraslost širi svoj šestar i na Crnu Goru sa koje su potekli i u kojoj traju sa podjednakim važenjem.

Advan HOZIĆ

MURIS IDRIZOVIĆ - VRIJEDNI PISAC I KNJIŽEVNI ISTRAŽIVAČ

Među svim književnicima Bosne i Hercegovine mogućno je izdvojiti dvojicu ili trojicu koji bi bili približno slični Murisu Idrizoviću, s takvom ličnom biografijom i književnim raznovrsnim učinkom, u kojem dominira dugogodišnji svakodnevni rad, istraživanje, proučavanje i građenje, o čemu najbolje svjedoči njegova bibliografija, dokazane vrijednosti i priznanja.

Svoj karakter, koji je prvenstveno bio zasnovan na izrazitoj ljudskoj skromnosti i upornosti u svakom poduhvatu, uz duboku privrženost domaćoj književnosti i njezinom društvenom značaju za prosperitet današnjice i još bolju budućnost, Muris je na svoj način ispoljavao tiho, bez busanja u prsa, predano odrađujući svoje radno vrijeme na mjestu urednika u sarajevskom izdavačkom preduzeću „Svjetlost“, a odmah zatim, provodio sate u svojoj porodici, okružen knjigama, ispunjavajući svoje dnevne zadatke koje je postavljao samom sebi. Iz tog i takvog odnosa prema sebi i svojim radnim obavezama koje doista nisu bili malene, on je postizao ono čemu je stremio i što je planirao da ostvari. Redovito, bez zastoja, počela su se javljati njegova književna djela. Zapravo, sve što ga je životu nosilo, pa i učilo i nagonilo, tamo od maja 1925. godine kada je rođen u Bijelom Polju, pa nadalje, kroz djetinjstvo, kroz školovanje i tegobe koje mu je u šesnaestoj godini donio rat i okupacija, pa učešće u narodnooslobodilačkoj borbi do 1945. godine kad odlazi na pohađanje gimnazija u Skoplju i Ivangradu, pa zatim venredni studij prava u Beogradu i, konačno, jedva uhvaćenog studija jugoslovenske književnosti u Zagrebu, na Filozofskom fakultetu, gdje je dobio profesorsku diplomu i novi temelj da gradi životni i radni put ka usponu. Počeo je kao saradnik u novinama, ali je želio više. Uspio je dobiti mjesto profesora u sarajevskoj Prvoj gimnaziji i tadašnji đaci ga pamte kao prijaznog i nenametljivog nastavnika koji je uvijek bio pripravan pomoći učeniku. Ali ni u tom profesorskom poslu nije izdržao duže od tri i po godine, jer se našao pred ponudom koju kao da je u snovima sanjao i u srcu priželjkivao, pa je tu ponudu odmah prihvatio: dobio je mjesto jednog od urednika u izdavačkom preduzeću „Svjetlost“ 1955. godine i tamo je ostao.

Od dječačkih dana i školovanja, pa do uredničkog stola u „Svjetlosti“ bio je često neravan put, cijela jedna odiseja u vremenu koje je bujalo akcijama, parolama, jurišima na nebo, a u tom poletu, cijelo vrijeme, Muris je tražio sebe i htio vidjeti sebe i svoje sposobnosti, bio je uvjeren da ih ima i da će to najbolje ispoljiti u prostorima književnosti. U tom pogledu naprosto mu je pomoglo to što je jedno vrijeme bio angažovan da bude honorarni nastavnik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Susreti i razgovori s profesorima na tom fakultetu, kada se još govorilo o razvoju pojedinih katedri, a i nastavne teme koje je morao obrađivati, dali su Murisu svježu ideju i poticaj da se baci na prevođenje djela iz slovenačke književnosti o kojima se govori i u okviru nastave na katedri jezika i jugoslovenske književnosti, pa su se ti prevodi osjećali kao nasušna potreba. U tada nevelikom porodičnom stanu njegova supruga i troje djece strpljivo su podnosili novi nastali kućni red kad je Muris počeo raditi taj mukotrpni posao prevođenja, pogotovo dok nije stekao potrebno prevodilačko iskustvo i dok nije kupio jednu polovnu pisaću mašinu. To je tada bio način života u porodicama pisaca i svih drugih intelektualnih radnika kojima je trebalo vremena za čitanje i pisanje uz redovne radne sate u kancelarijama institucija. Na Murisovu odluku nisu uticala samo saznanja o potrebi prevoda slovenačkih književnih djela, već je u tome bila i vrlo važna činjenica da se on na studijama u Zagrebu dosta družio sa nekoliko studenata Slovenaca, a i studij jugo-književnosti je obuhvatao i dosta slovenačkih pisaca i njihova djela, pa pošto ih je u Zagrebu upoznao mogao se sasvim znalački opredjeljivati kojim će redosljedom prevoditi koje autore i koje knjige, vodeći računa da ima širu lepezu žanrova, da bi bili zastupljeni i eseji, i književno-filozofske rasprave, i romani i pripovijetke, a uz prozu i poezija, pa literatura za djecu i mlade, literatura iz NOB-a itd. Gotovo da je suvišno napominjati da se Muris otisnuo na pučinu problema i teškoća, da je uzeo na sebe ogroman teret prevodilačkog rada, koji je vrlo zahtijevan, što jedino mogu dobro znati oni poslenici koji su se bavili tim mučnim radom kad se, ne samo jednom, zapne oko jedne jedine riječi.

No, neoboriva je činjenica da je Muris uprkos teškoćama taj posao obavljao sa zadovoljstvom, jer je takoreći svakodnevno otkrivao da mu to prevodilaštvo donosi stalno nova saznanja s kojima on sagledava puteve stvaralaštva i kritičkih prilaza, vrednovanja i analiza, a to je, sve je jasnije shvatao, kudikamo komplikovanije od stereotipa i shematizma. Kod prevođenja, prevoditelj mora doslovno pročitati svaku autorovu riječ koja je u djelu i svaku rečenicu, i nema govora o preskakanju i ispuštanju, neshvatanju rečenice i sl.

Zato je i pravi kritički prilaz jednom djelu tek onaj kad se iščita i razumije sve što je pisac u djelu napisao. Razumije se, Muris je u tom

prevodilačkom poslu bio i ohrabrivan i podstican s pojavom svake nove prevedene knjige. A već sa prvom, „Literarni eseji“ Josipa Vidmara, istaknutog književnog kritičara i filozofa, Muris je požnjeo prvi uspjeh i iskrene čestitke profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Taj je prevod bio završen 1962. godine, a knjiga je objavljena 1963. Lično, u punoj snazi, zdrav, Muris je bio osokoljen da još više pojača tempo rada, jer su se u 1963. godini pojavila još tri njegova prevoda slovenačkih knjiga: priče France Bevka „Janko i Metka“ i dvije knjige priča za djecu Ele Peroci „Muca papučarka“ i „Moj kišobran balon“. Godinu dana kasnije iz štamparije je izašla knjiga Milana Apiha „Čuje se odjek koraka“. Onda opet, godinu kasnije, pojavila se knjiga Jožeta Javoršeka, putopis „Ukus svijeta“. U 1966. godini objavljen je i prevod romana Antona Ingoliča „Jedanaestorica živih“, a zatim, dvije godine kasnije, 1968., na vidjelo izlaze još dvije prevedene slovenačke knjige u prevodu Murisa Idrizovića. Jedna je monografija „Spomenici revolucije“, o zbivanjima u Sloveniji tokom II svjetskog rata i NOB, a druga je kulturološki vrijedna knjiga eseja „Dramaturški zapisi“ Josipa Vidmara iz koje je i Muris ponešto naučio. Međutim, već tada u Murisovom prevodilačkom radu, iako i dalje traje, nastaje nemali pad tempa, čini se kao da nadjačava zamor, ali to je privid, što će se razjasniti kasnije kad on objelodani šta je još uz prevođenje radio, šta je sabirao, šta je istraživao, šta je sređivao i dokle je dobacio. Sad, pošto je ovdje riječ o njegovom prevoditeljskom radu, vrijedno je sve dotjerati do kraja, i zbog Murisove bibliografije, ne zaboraviti da je on 1972. godine objavio čak četiri sa slovenačkog jezika prevedene knjige: roman za djecu Toneta Seliškara „Družina Sinjeg galeba“, priče za djecu France Bevka, roman za djecu Josipa Vandota „Kekec“ i „Uvod u bibliografiju“ Jeneza Logara. Iza toga još slijede prevodi: u 1973. godini knjiga Frana Levstika i Matije Valjeveca: „Ko je Videku napravio košuljicu“ i bajke „Pastir“ (za djecu), zatim 1981. godine „Moji savremenici, obrazi“ Josipa Vidmara (portreti), u 1982. godini „Zločin“, roman Ivana Potrča, i iste godine knjiga novela i crtica Ivana Cankara „Crtice iz moje mladosti“. I to je sve. Za taj veliki višegodišnji prevodilački rad sa slovenačkog jezika na naš ovdašnji, Muris Idrizović je 1973. godine u Sloveniji dobio „Častnu diplomu“, to jest nagradu visokog značaja koja se daje zaslužnima, a 1977. godine i drugu nagradu, „Župančičevu diplomu“ u Sloveniji i plaketu Saveza književnih prevodilaca Jugoslavije.

Te 1977. godine, uz te pomenute nagrade, Murisu Idrizoviću desile su se, ne baš iznenada i ne baš odjednom, još najmanje dva velika, vrlo značajna priznanja. Prvo, doktorirao je i dobio zvanje doktora književnih nauka i drugo, dobio je Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva. A i do tih nagrada i priznanja nije došao bez teškog i napornog rade. O tom njego-

vom trudu i radu ubrzo je, 1978. godine, objavljeno uvjerljivo svjedočanstvo, knjiga „A. H. Bjelevac, život i književno djelo“, studija, zapravo Murisova doktorska disertacija, koju je odbranio u Sarajevu. O tome treba reći nešto više: Otkud težnja za doktoratom i otkud doktorat o Bjelevcu, već zaboravljenom piscu?

U ono nekoliko mjeseci honorarnog rada na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, u razgovorima s profesorima i docentima, u pretresanju pojedinih književnih problema, o žanrovima, kritici, potrebama, uspjesima, neuspjesima, Muris je stekao uvjerenje da solidno poznaje postojeće stanje u toj oblasti kulture, i da dosta dobro razumije razvlačenja kojekakvih gledišta koja dolaze iz drugih sredina, pa je stigao do spoznaje da bi i on mogao da potraži priliku da doktorira. Već je bio jedan od vrlo temeljitih pratilaca i kritičara svih oblika književnosti za djecu i mlade, poznavao je u tom pogledu cijelo stanje, a znao je i za dotad objavljena mišljenja bosansko-hercegovačkih kritičara, kao što su Rizo Ramić, Muhsin Rizvić, Slavko Leovac i drugih koji su ukazivali na potrebu procjene književnosti za djecu, njenu specifičnost i sve u vezi s njom. Tom usmjerenju pridružio se i Risto Trifković, a ubrzo i Husein Tahmiščić, pa još nekoliko pisaca koji su se povremeno pojavljivali s napisima o književnosti za djecu ili o pojedinim djelima te vrste, kojih je svake godine bilo sve više. Muris je imao svoju ličnu kartoteku i sve potrebne preglede koje je mogao koristiti u izradi doktorske disertacije o toj književnosti za djecu, ali to mu nije prihvaćeno. Umjesto takve disertacije, određen mu je mentor, a za temu je dobio A.H. Bjelevca o kojem do tog dana nije ništa ni čuo ni znao. No, to ga nije demoralisalo. Zasukao je rukave i krenuo. Dotični, Abdulrezak Hivzi Bjelevac, bio je rođen u Mostaru, 1886. godine, ali je zarana otišao u Tursku, u Istanbul, i tamo dokrajčio školovanje. Murisu je u početku izgledalo kao da je pred njim „jeksik tahta“ ili „tabula raza“, ali je s već stečenim iskustvom književnog istraživača počeo prikupljati podatke i sakupljati konce priče o zaboravljenom književniku, koji je iza sebe ostavio više zanimljivih knjiga kojima je bila najveća mana, falinka, što su se bavila zanimljivostima i nisu zadirala dalje od površnosti. U tim njegovim djelima, autor je ponajviše težio željom da napiše nešto tako što će malograđani rado čitati, a to su bile kojekakve zgode iz ženskih odaja u bogatim dvorcima, pa i doživljaji mladih bosansko-hercegovačkih muslimana koji su došli, doselili se, u muslimansku Tursku i onda se hrvali s mnogim problemima koji su izvirivali iz prošlosti i tradicija. Dosta toga u djelima ovog pisca bavi se bračnim neslogama i ljubavnim avanturama, emancipacijom i strastima, („Pod drugim suncem“, 1914; „Minka“ 1917; „Rene Logotides“, 1920; „Ana Zaloti, Melika“ 1927; a od nekoliko romana u nastavcima, u Sarajevu je, u „Večernjoj pošti“ objavio takav pod naslo-

vom „Iščahureni leptiri“). Njegova djela su puna iskrivljenih slika i naivnog gledanja na zbivanja u realnom svijetu, koja su mu donekle bila ispravna samo kad je pisao o životu bosanskih doseljenika. No, bez ičije pomoći, njega i sve koji su pisali slično njemu, ili se Bjelevac na njih ugledao, novo vrijeme i nova, snažnija književna djela otpuhali su tu prizemnu zabavljačku literaturu u paučinu prošlosti. Iako je Muris doista studijski, do kraja angažovano, uradio tu svoju doktorsku disertaciju i odbranio je, nije mogao uticati da se djelo A.H. Bjelevca ni na koji način oživi. A to i nije bila svrha njegovog doktorata.

Najvažnije u svemu tome za Murisa je bilo što je napisanom i odbranjenom disertacijom potvrdio svoju naučnu kvalifikovanost i istraživačku upornost i sposobnost da do kraja završi ono što se od njega tražilo.

Muris Idrizović, međutim, nije imao vremena da šenluči i proslavlja svoj uspjeh. Nije mu to bila ni navika. Naime, već s kraja šezdesetih godina, gotovo sasvim naporedo sa prevođenjima književnih djela sa slovenačkog, a zatim i sa pripremama i pisanjem doktorske disertacije, on je strpljivo i predano radio ne prikupljanju građe za svoje kapitalno djelo, na više od 400 štampanih stranica, s podacima o piscima i djelima pisanim za djecu u knjizi „Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini“.

S tom knjigom Muris je istovremeno dao i književno-historijski pogled na nastanak i razvoj književnosti za djecu u BiH, ali i autoritativnu i kompletnu književnu ocjenu svih ostvarenja u toj oblasti, pomno uvažavajući i sve dotad objavljene ocjene kritičara. Ta knjiga je objavljena u „Svjetlosti“ u Sarajevu, 1976. godine, dvije godine prije nego što je Muris doktorirao, a mogao je i s takvom knjigom zaslužiti doktorat.

O knjizi „Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini“ ne može se govoriti tek nekoliko rečenica. Posebne su neke značajke koje se moraju napomenuti. To su važna pitanja koja su tražila jasne i odlučne odgovore. Prvo: odakle početi? Drugo:da li raditi panoramu ili izbor, prikaz i kritiku? Kako se odrediti prema piscima koji nisu pisali za djecu, ali su pisali o djeci? Najzad, kako u okviru ove knjige predstaviti romane, priče, pjesme i crtice da bi se dobio potpuni uvid u književno stvaralaštvo u Bosni i Hercegovini isključivo namijenjeno za djecu? Knjiga je dala odgovore. Svoju osobitu pažnju u toku pisanja ove knjige autor je posvetio razvrstavanju 58 dotad afirmisanih pisaca koji su se oglasili u toj književnoj oblasti. Najprije je razdoblje „Počeci književnosti za djecu“. To je zapravo ono isto razdoblje gdje započinje savremena književnost u BiH, vrijeme je prvih četrdeset godina dvadesetog stoljeća i književnost za djecu je tek „u povoju“, gotovo nedonošče, negirana. Uglavnom je zaživjela samo blagodareći činjenici da su se prvim stihovima i crticama namijenjenim djeci javili kao autori već poznati i priznati pisci kao

primjerice Aleksa Šantić, Jovan Dučić i Svetozar Ćorović. Takvih je ukupno bilo osam. Tek zatim, 1939. godine, javlja se Branko Ćopić se zbirkom priča „U carstvu leptirova i medveda“ i tako postavlja međaš za novo poglavlje književnosti za djecu, jer donosi kvalitetno nov, sadržajno bogat, jezički izražajan pristup djeci iz dječije osmatračnice. To je, dakle, poglavlje koje je Muris u knjizi nazvao „Savremena književnost“ i u kojem se, još u NOB, a pogotovo nakon rata, javljaju brojni pisci i gotovo užurbano, u vremenu probuđenih snaga, ispisuju neobično vrijedna književna djela. Autor je u to poglavlje smjestio 28 pisaca. Nakon tog glavnog poglavlja, slijedi poglavlje podijeljeno u dva dijela s jednim naslovom „Saputnici“. U prvom je svrstao pisce koji, iako dugo pišu za djecu, nisu bogzna kako prihvaćeni, nisu djeci bliski, nemaju rezultate. Ili su u „velikoj“ literaturi stekli ugled, a ono što su napisali za djecu ispalo je nevješto. A drugi dio tog poglavlja je, suštinski, sadašnje glavno. Jer, tu je riječ o tada mladim piscima za djecu koji stalno daju dokaza o neospornoj darovitosti. I dobro je, veoma je dobro što je Muris prepoznao vrijednosti tih dvadeseto-godišnjaka i dvadestogodišnjakinja, jer su sada već u pedesetim godinama i čine stubove savremene književnosti za djecu u Bosni i Hercegovini i žalosno je što iza njih nastupa jedva mali broj mladih. U tu prvu kategoriju „Saputnika“ Muris je uvrstio 15 pisaca, a među najnovijim navedeno ih je 11. (Među njima su Ivica Vanja Rorić, Šimo Ešić, Enisa Osmančević Ćurić i Ibrahim Kajan, a ostalih sedmero su se negdje zagubili u vremenu i prostoru). Uz tih 57 u knjizi stoji i 11 književnih kritičara koji su pratili dječju književnost. Sebe, naravno, autor nije ubrojao. Među njih 11 već tada je bilo i umrlih, a sada ih je ukupno dvoje živih. Tek toliko u ovoj prilici o tom velikom djelu Murisa Idrizovića, da bi rečeni podaci bacili svjetlost na veličinu istraživanja, procjenjivanja, analiziranja i pisanja sadržaja ovakve knjige.

Bilo je dosta čestitki, dosta pohvala, ali Muris nije stao. Već naredne, 1977. godine, objavio je knjigu pod naslovom „Glasovi djetinjstva“, što je zapravo njegova antologija poezije za djecu u Bosni i Hercegovini. Ponovo je to novi dokaz dugog i studioznog istraživanja izrastanja i narastanja bosansko-hercegovačkog pjesništva, od prve objavljene pjesme za djecu Luke Milovanova Georgijevića s naslovom „Na knjižicu za novoljetni dar“, pa sve dalje i dalje, do tada najmlađeg Mirsada Bećirbašića i njegove pjesme „Naušnice od trešanja“, a između njih je 25 autora koje je Muris izdvojio u antolo-giju s jednom ili više pjesama za djecu.Važno je ukazati da je u ovoj knjizi Muris vrlo pažljivo birao pjesme koje su objavljene i čija je vrijednost izrazito antologijska, jer mu je glavni cilj da nastanak i život tih pjesama bude u kontekstu književnohistorijske geneze da bi predstavljala i vid pregleda književnosti za djecu u odgovarajućoj mjeri.

Poslije ove knjige o poeziji za djecu u BiH, Muris se odlučio na novi veliki naučnoistraživački poduhvat na kojem će raditi nekoliko godina, jednim dijelom zajedno sa književnikom, pjesnikom i književnim kritičarem Dragoljubom Jeknićem. Odlučili su se da zahvate cjelokupnu književnost za djecu u svim preostalim jugoslovenskim republikama, pored već onog što je Muris objavio u knjizi „Književnost za djecu u BiH". U tom poslu bilo je znatno više teškoća nego kad je Muris radio u domaćoj sredini. A i cjelokupnog materijala bilo je više, više djela, više autora, više objavljenih kritika i kritičara. Negdje u polovici rada, usred 1980. godine, u Murisov rad na književnosti za djecu u Sloveniji i Hrvatskoj, uskočila je potreba da pripremi drugo izdanje svoje knjige „Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini", jer je prvo izdanje bilo rasprodato. A izdavač je „Svjetlost", kuća u kojoj je radio, i nije mogao da zanemari taj zahtjev. To mu je bila i prilika da u knjigu unese i neke izmjene koje su došle u vremenu od pojave prve knjige s novim djelima pisaca za djecu u BiH, a imao je i želju da to drugo izdanje obogati. Tako se, poslije intenzivnog rada, već u 1983. godini pojavljuje nova knjiga Murisa Idrizovića s novim naslovom „Pregled književnosti za djecu u Bosni i Hercegovini" i to kao drugo dopunjeno izdanje. Broj u knjizi obuhvaćenih pisaca za djecu i kritičara je veći nego u prvoj knjizi, a i knjiga je unekoliko drugačije složena. U ovom novom izdanju, Muris je pojavu Luke Milovanova Georgijevića iz sela Osata u srebreničkoj nahiji, čiji je životni vijek trajao od 1784. (oko te godine) pa do 1828. označio kao biljeg odakle kod nas počinje književnost za djecu. I s razlogom. Luku su kao dvogodišnje dijete odnijeli u Vojvodinu i tamo je odrastao i živio, ostao čovjek s bosanskom dušom. Bio je načitan, pobornik Vuka Karadžića, prevodio je i s njemačkog jezika, a objavio je više vlastitih pjesama sa smislom za igre i svijet djetinjstva, a prve su iz 1810. godine. Svi drugi su iza njega, a raspoređeni su u „Mostarski krug", (Šantić, Dučić, Corović), pa „Sarajevski krug" itd. Ostaje još samo da se kaže - ponavljajući ocjenu Nikole Kovača - da taj „Pregled književnosti za djecu u BiH" predstavlja dragocijen izvor podataka o piscima i književnim djelima i podsticajan je instrument za daljnja istraživanja. To je zapravo bila i cjelovita društvena ocjena o ovom Murisovom obnovljenom djelu pa je stigla i nagrada, velika, republička, koja ima ime „Dvadesetsedmojulska".

Kasnije, kad je pripremana dvadesettomska edicija s naslovom „Dječja književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine" (1990.g.) Muris je bio jedan od vodećih članova redakcijskog odbora, a dao je i svoj prilog „Pjesnici i pripovjedači" na cijelih 150 stranica, koje je napisao na osnovama svega što je napisao i objavio u „Pregledu..." Naravno, to nije bilo ponavljanje, već potvrđivanje.

Poslije 1983. godine, već sljedeće, Muris je objavio studiju „Hrvatska književnost za djecu“, a onda i prvi tom studije „Otroška in mladinska književnost v Jugoslaviji“, na slovenačkom jeziku i u Murisovom prevodu. To su bila dva obimna rada iz produkcije koju je pripremao s Jeknićem (a Jeknić je pripremao drugi dio te iste studije - pregled za Srbiju i za Crnu Goru).

I poslije tih silnih dostignuća koja je ostvarivao, kazivanje o Murisu Idrizoviću, vrijednom piscu, neumornom istraživaču velikog formata i književnom kritičaru i istoričaru, ne može biti završeno. Mora se reći da je on ostao u Sarajevu cijelo vrijeme dok su na grad padale mine i granate i sve druge naprave za ubijanje. Imao je stan upravo tamo na Dobrinji gdje je aždaha smrti najviše kidisala, a u tom kotlu gladi, eksplozija, snajpera, pogibija i rana, mogao je da se i nagleda i nasluša, pa se i nagledao i naslušao i dobrih i plemenitih postupaka, ali ništa manje i onih, kukavičluka i smutnji, zavisti i mržnje, tako da je upamtio veliku galeriju likova, i ženskih i muških, i starijih i mlađih, visokoobrazovanih i primitivnih, polupismenih, svašta, i to je u njemu dražilo pisca, vuklo ga da uzme olovku u ruku i piše. I on je doista sjeo, hvatao malo mira i želio da piše. Nekada je čitao i iščitao hiljade knjiga, neke i po tri-četiri puta, o nekima je pisao i kritike, ali se dobro namučio dok je napisao svoju prvu priču u Dobrinji. Odmah, čim je bila gotova, već je bio nezadoljan. Počeo je da je popravlja. Kad je popravljena, ponovo ju je prepisao načitko. Ali, kad ju je uzeo čitati, nije mu se dopala. Tako je tu svoju prvu priču popravljao ravno četiri puta i konačno ju je odbacio. Nije valjala. Zatim je napisao još sedam priča, sve o tome što je gledao u Dobrinji, i svih sedam, je bacio, jer su sve bile neuvjerljive, nategnute, bez duše, tuđe svom autoru. Jedno vrijeme to ga je obeshrabrilo, bacalo ga u očaj, ali se odhrvao i sjeo pisati roman. Slučajno je saznao za jednu ljubavnu avanturu, upravo u tim danima, čak i neke detalje iz te avanture u kojoj je glavno lice postariji gospodin, čestit i cijenjen, a izgubljen u tom kotlu nesreće. Muris je procijenio da bi to moglo biti nešto vrijedno sa čim će početi i to nekako držati usred romana. Međutim, kad je krenuo s pisanjem, već poslije desetak stranica roman je gradio samog sebe, nije trebalo da nešto smišlja i planira, riječi su tekle, zbivanja su odnekud nastajala i utapala se u tok romana, nailazile ličnosti, nailazili dijalozi. Tako sve do kraja. Kad je zatim pročitao to što je napisao, želio je da opet popravlja. Upravo tada, desilo se, susreli smo se, u proljeće 1996. godine i on mi je kazao za taj roman. Donio je i roman i tuce stranica sa ispravkama. Roman mi je bio simpatičan, nije bilo stravičnih slika rata, nije bilo ništa drugo osim jeke rata, grabežljivaca oko stanova i ono što je uvijek jednako, u početku mlijeko i med, a poslije trnje i koprive. Napisao sam mu recenziju. Taj mu je roman objavio „Sarajevo Publishing“

1998. godine, a Muris mu je dao naslov „Kad cvjetaju agave“. (Agava je mediteraska biljka, a ima je duž cijele jadranske obale, na kršu i kamenu. Ima duge, debele, glatke, plavičaste listove kao kakve ogromne jezike, a iz njihovog polazišta, iz centra, poslije pedeset godina izraste stup poput jarbola na ribarskim brodicama, visok 6 do 8 metara, i na njegovom vrhu, kao kakvo ptičje gnijezdo, pojavi se nekakvo šareno cvijeće. To stoji godinu dana, a zatim agava umire, suši se i sva se raspadne). Murisov roman ne završava smrću, ali završava ljubav, ta posljednja, nestane tog cvijeća jednom starcu. Možda je to bio i nekakav odjek sadržaja nekog romana A. Hivzi Bjelevca ili je to samo snažan odskok pisca koji nije pisao ni priče, ni pjesme, ni romane, a volio ih je cijelog života. Moje je uvjerenje da je to solidan roman. Na taj način, s tim romanom, Muris je još jednom dokazao svoju svestranu književnu veličinu.

Kad je u Tuzli 2006. godine ustanovljena književna nagrada „Mali princ“ za zasluge u razvoju književnosti za djecu u Bosni i Hercegovini, imali su u vidu sve što je u tom pogledu Muris uradio i ostvario. Ta nagrada mu je uručena 2007. godine.

Alija DŽOGOVIĆ

SARAJEVSKA LITERARNA GUERNIKA

*(*Muris Idrizović*: Kad cvjetaju agave)*

Ključne riječi

Esej, roman o ratu i ljubavi, struktura, likovi i prostori likovnosti, žrtve i agresori, politički projekti Zapada i prevare, lažno bratstvo, psihološka i socijalna pometnja, ljubav u sferama interesa i izgubljenosti, lažni patriotizam, biti i ostati čovjek…

Abstrakt

U ovom romanu Muris Idrizović je oslikao jedno platno između hiljadu drugih u ratnoj panorami Sarajeva u vremenskom prostoru između 1992. do 1995. godine. Po strogoj teorijskoj definiciji ovo djelo se može smatrati prvenstveno *romanom o ratu i ljudskim patnjama u njemu,* po hronologiji i onom što se u tom redosljedu zbivalo. U kompoziciji romana prožimaju se dva smjera: onaj o ratnim zbivanjima i ljudskim dramama i onaj o ljubavnim storijama u ovom vihoru koje su, možda, posljedica psihološkog rasula i straha od samoće. Čitalac može tražiti razloge za motivaciju ovih ljubavnih zgoda i nezgoda i, najvjerovatnije, da će ih naći u želji da se ne bude sam, čak ni u paklu, kakav je bio sarajevski. Roman se tako i završava: epizodom o samoći i komparacijom sa cvjetanjem agave, kao simbolom da će se život u najljudskijem gradu na svijetu, ponovo rascvjetati.

Osnovni tekst eseja

Muris Idrizović je rođen u Bijelom Polju 1925. godine. Studije je završio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorsku disertaciju *H. Bjelevac, Život i književno djelo,* odbranio 1978. godine. Uglavnom se bavio esejistikom i književnom historijom, a njegove glavne aktivnosti su bile afirmacija dječje književnosti na prostorima bivše Jugoslavije. Bio je predavač i na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Djelo *Kad cvjetaju agave*

njegov je jedini roman, kako se vidi iz skromne biografije priložene u apendisku izdanja iz 1998. godine.

Po sudu književnih kritićara i recenzenata, ovo djelo je „*zanimljiv*“ *roman čija je* „*drama radnje smještena u ratnom Sarajevu*“*,* a njegovi likovi su „ljudi starije generacije“ (Advan Hozić). Roman je „napisan... *jednostavnom literarnom rečenicom* kojom je pisac naslikao čovjeka u vremenu kada u poznim godinama snažno zablistaju posljednji bljesci ljubavi..., kada je ljudska psiha razapeta između mogućnosti i želja, snova i nada. To je prigušeni vrisak unutrašnjeg bića koje... shvata tragiku položaja“ (Rizo Džafić).

Ipak, uz ova sažeta mišljenja književnih kritičara i recenzenata, može se ova definicija proširiti i pomaći u šire prostore romaneskne strukture, i konstatovati da je u objektivu književnog postupka, pored ostalog, i *specifična pripovijest dnevničkog i hronološkog kreativnog žanra.* Čini se da je pisac namjerno, ali latentno, ispisivao događaje iz stvarnosti sarajevskih ratnih godina po *„reporterskom maniru“ i hronološkoj logici,* da bi sve bilo kako je bilo, a ono to i jeste. Također se čini da je pisac imao i takve namjere, iz nekih unutrašnjih pobuda i motiva, da ne iziđe iz realnog i historijskog u neke prostore nestvarne književno- umjetničke retorike. Pisac je volio Sarajevo i njegove ljude, pa kada su ga mnogi napustili, odlučio je da u ovom svečovječnom gradu ostane do kraja, i da tu ostari kao pjesnik i kao čovjek, da dočeka one zelene pupoljke agave čije će se stablo, pa makar i poslije pedest godina, *ponovo ispraviti.*

Nije uobičajeno u jednom eseju ovakve namjere prepričavati šta je sve bilo u Sarajevu, po čijoj su periferiji bili načičkani ešaloni i oruđa svih kalibara i vrsta. Čitaocima se pruža mogućnost da sve to vide, čuju i osjete sami, dakle da dožive onu strahovitu nepogodu koja je zadesila i grad i ljude – onu smišljenu i hajdučku agresiju čiji je cilj bio sravniti sve sa zemljom, oboriti sve što stoji i što se kreće, vratiti u onu prošlost čiji je pečat nosio oznake krstaških ratova. I to je bio jedan krstaških pohod, sličan onom Albižanskom krstaškom pohodu, i pokolju *katara* u oblasti Langdoka sredinom XII vijeka (1165), te prilikom opsade Monsegira 1244; sličan onima o istreblivanju Mavara u Granadi, Andaluziji i Kordobi; sličan onima o istreblivanju jevrejske populacije tokom Srednjega vijeka u Septimaniji i tokom Drugog svjetskog rata. Dakle, genocidi su se ponovili, ovoga puta u Bosni i Hercegovini.

Može se prigovoriti da ovaj diskurs nije predmet Idrizovićevog romana, a ipak jeste, jer se projekti (ili protokoli) motivirani *Sionskim stijenama* aktiviraju kada to zatreba tzv. *Dugokosim monarsima.* Reklo bi se: to isto, samo malo drugačije.

Čitalac će, svakako, sve razumjeti kada se upusti u sfere čitanja, i tada će se saznati zašto je Muris ovaj roman zamislio baš ovako, *jednostavnom retorikom,* onom koju treba da razumije svaki čitalac (onaj visokoobrazovani i onaj osrednje književne kulture). Opisivao je događaje kako ih je viđao i slušao u žiži požara, kao kakav ratni reporter, pa i stilska formacija romana alternira stilskom postupku umjetničke reportaže.

Za ovaj stilski manir, može se reći, tipično je *ispreplitanje lirskog i epskog*. U ovom romanu ta smješa stilske materije reprezentuje se u naizmjeničnosti lirskih kadrova i njihovom spontanom prerastanju u epsko, pripovjedno, realistično do svake nijanse u stvarnosti. Piscu, pjesniku i pripovjedaču po prirodi života, to je bilo blisko i razlog da stvara po maniru „da bude jasno i dokumentovano".

Ona lirska priča o ljubavnim ishodištima kada za to može manjkati razumijevanja, ipak imaju svoje utemelenje u psihološkom trendu rata kada su i ljubavi, stečene na brzinu i na način kakav se u mirnodopsko vrijeme ne začinju, dakle te ljubavi imaju temelj u razlozima da čovjek ne bude sam, da ima prijatelja ili prijateljicu, da se uz nekoga prigrli i zaboravi odakle i kuda prelijeću one granate, ili sa kojeg prozora nišani snajperista. Čini se da su sve te ljubavne i „*slatke igre*" nastajale iz tih povoda, one nisu od prije rata, a završavaju se i kada se rat završava.

Roman *počinje lirskom apotezom Sarajevu, i Bosni uopšte*, impresivnim stilemama i rječnikom učenog čovjeka i pjesnika istovremeno. U ovom početnom romanesknom diskursu je Hasanaginica lik i „Hasanaginica" pjesma. Za Hasanaginicu pjesnik kaže da ima „nemalo simbolike onoga što Bosnu čini Bosnom, svih njenih osobenosti". Bilo je to u okviru upoznavanja sa Majom, koja je voljela da apostrofira Getea i da se u dijalog sa profesorom uključuje znanjem. Apostrofirani su i Omor i Merima i aspekt etičkih vrijednosti bosanske društvene sredine i tradicije.

Maja je tada ulazila u njegov intimni svijet, i on je bio očaran njenom ljepotom. I izbor ovoga imena ima svoju simboliku u romanu. Ono prožima čitav tok radnje, sve epizode romana, čak i one ratne – u svakom je detalju i u svakoj stilemi poetizovano do najvišeg nivoa, da bi se na kraju srušilo, opet u dramskom maniru – kao visoka građevina pogođena granatom.

I ime *Maja* je semantičkog značaja i u romanu i u Sarajevu. Ovaj antroponim je kod mnogih naroda zastupljen u imenoslovu, ima *mitsko porijeklo i mitsku funkciju* u mnogim starim obredima. Ona je *simbol ljepote,* zato i Muris Idrizović tokom cijelog romanesknog teksta apostrofira *ljepotu* kao estetski pojam. On je vidi u svakom predmetu koji ga okružava, u svakoj biljci, u svakoj riječi bosanskog jezika. Zato je i osobenost njegovoga stilskog postupka *da riječima stvara ljepotu,* onu u sprezi

njegove *jednostavne rečenice i objekta* o kojem govori. Njegova bliskost sa riječima kao materijalom za oblikovanje književnog detalja ravna je postupku dobrog slikara koji zna koliko će boje nanijeti na izvjesnu površinu da bi dobio dobru sliku. U ovom postupku ogleda se i Murisova jezička kultura, čini se utemeljena na standardima usmene književne tradicije, one kakva je u sažetoj formulaičnosti otelotvorena u pjesmi o plemenitoj „Hasanaginici". Jezik i etika u ovoj pjesmi su nerazdvojni. *Drugačijim stilemama, sem onih iz kulture bosnaskog jezika, ne bi bilo ni Hasanaginice ni pjesme o njoj.* Drugačiji jezički pristup u ovom Murisovom romanu ne bi bio onaj o Sarajevu, ljepoti i tragici. Tako je i u starogrčkoj književnoj tradiciji: ne bi bilo Andromahe, ni Antigone, ni Medeje – da nije ljepote onoga poetskog jezika. Odisej bi, na lukav način, porušio Troju i o njoj se ne bi znalo ništa. Ovako, epskom stihoremom, kakva je kod Idrizovića, ostaće Sarajevo, ostaće ljubav novim generacijama koje će razumjeti pjesnikov jezik. *U jeziku je cijelo biće naroda*: njegov život, njegova kultura, njegov odnos prema komšiji kakav se eksponira u liku Brkana i Fredija. Otuda je i ono pjesnikovo „*ruku na srce*" kao uzrečica za sve što čovjek čini ili treba da čini.

Usmenost pjesnikovog postupka prepoznaje se i velikom *upotrebom uzrečica i sažetih drugih retoričnih izraza* tipičnih za narodnu usmenu književnu formu, za svakodnevni muhabet, čak i za onaj uz kahvu. Po njemu se cijeni i Murisov afinitet prema jezičkoj fleksiji, prema Bosni i fenomenu koji je nastao iz onog feniksovskog pepela potvrđenog još u etimonu imena one Vrhbosne – zemlje i rijeke, i u onim poveljama prvih bosanskih pisara.

Razumljivo je, da treba reći da su mnoge epizode o ratu u Sarajevu evidentirane u svim dnevnim publikacijama, i drugim raznim medijskim sredstvima, kao i mnogim književnim djelima. Ali to ne znači da ih je Muris samo ponovio, već i nešto drugo. Pisao je o njima svojim srcem, o svojem Sarajevu, o onome što je osjećao i mislio i on kao i drugi mnogi u ovom gradu. Htio je da kaže ono što on osjeća i misli o onoj djeci koja su, igrajući se, na Alipašinom Polju ubijena granatama, ili oni žene i starci na Markali, ili ona djeca u Velikom parku, ili, ili... Bilo ih je svakog dana, po cijelom Sarajevu, i po cijeloj Bosni. Muris je želio da sam kaže, kao narodni pjesnik, sve ono što treba reći o tim događajima. U tome je i njegova *poetska originalnost*.

Pjesnik, rečeno u onom figurativnom diskursu, u svojem djelu, ulazeći u šire kompozicijske i metaforične prostore, pominje i Dantea. Na jednom mjestu kaže „*Pali su mi na um Danteovi stihovi da u bijedi nema većeg bola od prisjećanja na vrijeme sreće*". Meni, kao čitaocu, i piscu ovoga eseja, takođe dođe na um piščeva učenost, pa onda namjera motivisana događajima u Sarajevu, da sve to osjeti kao pakao i da sve to što

se događalo tih ratnih godina osmisli kao *Sarajevski pakao*. Bilo je to slično Danteovom Paklu – neki njegov krug. Sva ona oruđa načičkana po obodu Sarajeva, svi oni snajperisti, glad, stradanja – sve je bilo u znaku pakla. Muris je to u svojoj nevelikoj knjizi, skrivenom alegorijom i metaforičnošću one *jednostavne monoreme,* literarno osmislio u svojoj poetici kojom je slikao i žrtvu i agresore.

Čini se da je on sebe osmislio kao čovjeka koji stoji na *kuli motrilji*, kao sarajevskog čovjeka koji nije htio da napusti Sarajevo već je u njemu ostao do kraja rata, vratio se u svoj dom „na brijegu" da odatle smotri kako se u proljeće bude pupoljci agave, kako se i ptice vraćaju na one grane koje su ostale iza eksplodiranih granata.

Ovaj sarajevski Vergilije istina ne provodi Dantea po paklu, već je i sam u tom paklu i vidi šta se sve tu dešava – u tom „*bosanskom loncu*", rečeno figurativno. Muris je tu u ulozi žrtve, u ulozi Vergilija i Dantea, preživio je i napisao svoju knjigu o paklu.

Pričao je o tome i Brkan, glavni junak ove romaneskne proze, Maji, „o svojim doživljajima nastalog rata i haosa u kojem se našao grad i cijela Bosna i Hercegovina".

Brkan (Mufid Brkanović) je glavna ličnost ove proze, koja povezuje sve što je u kontekstu višeslojne književne materije. On je pisac, profesor književnosti, predavač na jednom fakultetu u Sarajevu, čovjek od reda i znanja, ponašanja uvijek na svojem profesorskom nivou. Može se reći, umjetnički dovršen lik. U svojem unutrašnjem svijetu je i drugačiji od svoje društvene norme ponašanja. On sve doživljava pjesnički, ljudski, ponekad i djetinski, nježan i prema čovjeku i prema biljci. Oni oko njega doživljavaju ga i drugačije, cijene ga prema svojem karakteru, kako im kada zatreba i koliko im treba. *Uvijek ga stavljaju u ravan prema sebi*, žele da ga uvuku u svoje velike ili male poslove i probleme. On je, ipak, uvijek u stanju da prepozna namjere „*onih i onkvih*". Bio je protiv onih koji su napustili Bosnu poslije prve granate. Govorio je: „*Neka ide ko god hoće, ja neću. To me boli, kao da su izdali i mene i Bosnu*". Ljutio se na one koji su se javljali iz Osla, Malmea, Borasa i Göteborga hvaleći se da je tamo *raj* i da su tamo „*osnovali društvo 'Tamburica', a prije toga i 'Behar', pa se svakog dana sastaju, pričaju o Bosni i pjevaju bosanske pjesme"*. I dok oni tamo tamburaju, Sarajevo umire pod granatama agresora, koji se mogao zaustaviti da je bilo više volje i zajedničke energije. Brkana je za srce ujelo kada je saznao da je mali Goran „*plakao kad su mu u školi rekli da je Bošnjak*". Tako se pričalo i o jednom petnaestgodišnjaku u Švedskoj. I on je plakao kada je saznao da porijeklom nije Šveda već Bošnjak. Maji je rekao, vjerujući da će ga shvatiti: „*A šta je s patriotizmom?*". Izenadio se kada je, na to, eksplozivnim tonom uzvratila: „*Moj patriotizam, to sam ja!... Šta imaju od patriotizma oni u meza-*

rima na Kovačima, kod Lava, gdje ih sve nema? Od patriotizma imaju koristi samo oni što su na vlasti i oni što danas švercuju svim i svačim". Brkan je imao svoju definiciju i svoje mišljenje. Eto, i Maja se promijenila!

Brkan se osobito ljutio na one Bošnjake koji su po Sarajevu razbijali tuđe stanove i iz njih odnosi sve što se moglo ponijeti. Kao da nije mogao shvatiti psihologiju gladnih, promrzlih, duhovno razbijenih – dakle, *psihologiju čovjeka u ratu,* onog opkoljenog koji gleda smrti u oči. Njegov dobri stari komšija Hrvat *Fredi* podsjeća ga*:* „*Dobro znate da sad u Sarajevu ima dosta svijeta koji je protjeran iz svojih kuća. Došli su goli i bosi. I sad takvi smatraju da imaju prirodno pravo da se nekako namire, i oni uzmu tuđe*".

Brkan je bio uvijek u situaciji da sve shvati kao čovjek i kao profesor kojem su *etičke vrijednosti osnovni principi života*. Svoje sagovornike slušao je „*mirno, staloženo... i nastojao da razgovor bude normalan*". Znao je da je u sarajevskom paklu moguće biti i izvan normalnog. *Sve je u Sarajevu bilo različito,* ljudi među sobom, svaki je dan bio drugačiji od onog sljedećeg. Za ulazak u ovaj pakao, ili za izlazak iz njega, postojao je jedan jedini put. To je onaj tunel ispod aerodroma kuda je izišao i njegov prijatelj *Fehim* sa bolesnom suprugom i kuda se vratio sa njenim pepelom u urni – da bi ga polžio u sarajevsku zemlju, kao vrhunac ljubavi prema Bosni, i onom sveljudskom Sarajevu iz vremena prije agresije.

Brkan je volio Sarajevo, koje je bilo oličenje najtolerantninje ljudske zajednice. Želio je uvijek takvo Sarajevo, pa i da poslije rata ostane onakvo kakvo je bilo, naprimjer, u vrijeme one Olimpijade. Znao je da ga neki nazivaju „*došljom*", čak mu je to jednom rekla i Maja. Nije se stidio te kvalifikacije, iako je bila rezultat zajedljivosti. Znao je da nije rođen u Sarajevu i da su mu se roditelji ovdje doselili davno. Došao je u Srajevo kao dijete, ali se uvijek sjećao „rodnog mjesta i lijepe rijeke, što ga je podsjećalo na davno djetinjstvo, ali u Sarajevu je odrastao i osjećao se Sarajlijom".

Ima još nekoliko detalja u ovom romanu kojima se objašnjavaju lik Brkana i njegovi etički principi. U njemu prepoznajemo autora djela, transformisanog u književni lik i *ruku vodilju* cijele romaneskne radnje, u svakoj komponenti njegove kompozicije i jezičkog profesorskog standarda, *u stilskoj formaciji one „jednostavne" ali jasne rečenice.* Prepoznatljiva je aluzija na djetinstvo, na onaj gradić na lijepoj rijeci – svakako Limu, u Bijelom Polju.

Profesor je stalno čitao, pisao, išao na fakultet provlačeći se između granata i snajperskih hitaca.

***

Ženski likovi su osobit likovni diskurs u ovom romanu. *Miša* je grafički kroki iz nekoliko poteza, dok je *Lejla* već oformljeno likovno platno u kontaktu sa neodoljivim korakom kojim se pristupa ljepoti i popušta pred njom. Tada i ozbiljni profesor dozvoljava sebi da se prepusti donžuanskim avanturama, ako to već nije pretjerano. Ne možemo Brkana definisati kao „donžuana", ali je komparacija namjetljiva.

Maja je osbiti lik, u ovom romanu životan, stvaran, konkretan, slikan pravim bojama i nijansama osnovih boja karaktera. Ona ima sve: i ljepotu, i sudbinu, i strasti, i kulturu... Može se reći da je kompletna žena, sa svim atributima žene. Za potvrdu njenog likovnog opusa može se uzeti ono što sama *Maja* kaže za sebe u dijalogu sa Brkanom: ... „*hoću da znam da na mene misliš, da hoćeš da me obraduješ! Ja sam žena ! Shvati da sam ja žena !... Ako ja znam biti blesava grizlica, ne moraš ti. A to što si rekao o pješćanom satu, mogu ti reći da sam ja taj sat već nekoliko puta okretla da pijesak ne iscuri do kraja !...*"

Maja je „*Znala biti prava umiljata mačka, a on se s naporom izvlačio iz svog oklopa, zakopčan do grla ozbiljnošću*"..."*Nije željela da se odriče ničega što je davao dan u kojem je živjela*".

„*Ona je doista plijenila ljepotom*". Brkan je pred njom uvijek bio onaj pobijeđeni. *Predavao se ljepoti svojega poraza pred Majaom,* iako je na svim drugim borbenim linijama bio profesor lavljeg srca.

***

Čitalac može naći razloga da voli ovaj roman, da se vraća pročitavanju onih lijepih, i informativnih, epizoda o ratnoj stvarnosti u Sarajevu, i onom drugom konglomeratu zbivanja, u djelu pretočenom u literanu formu, u njen lirsko-epski manir. Muris je u suštini bio liričar, pa je i u epskom diskursu pisao duboko saosjećajno, za sve ono što je bilo meta „*onih sa brda*" – a to su bili djeca, žene, biblioteke, bilo je to njegovo Sarajevo – grad ljubavi i sevdaha, grad radosti za sve koji su u njega dolazili iz „bijelog svijeta". Polazeći iz tog aspekta, pisac je dopustio da ovaj *roman* ne bude samo *ratna hronika* već i djelo sinkretične motivske strukture, pa su u tom kontekstu i eksponentne one lijepe ljubavne storije, bez kakvih, dakle sličnih, Sarajevo se nije moglo ni ranije zamisliti. Podsjetimo se samo *Umihane Čuvidine*, kako je toplo pisala o Sarajevu i ljubavi, perom jedne bošnjačke spisateljice suočene sa ratovima u njeno vrijeme.

U Murisovom romanu, kao traktatu i o ljubavi, onoj višeslojnoj i višekomponentnoj, onaj tzv. „*slatki život*" nije posljedica piščevog sentimenta, niti nekakvog deklarativnog i formalnog sentimenta likova uključenih u ove „ispade" tokom ratnih godina. Prije bi se mogalo reći da su te

ljubavne stvarčice rezultat potrebe da neko bude uz nekog, da priča samo da bi se čuo ljudski glas, topla riječ, nježnost i utjeha, dok za to vrijeme granate eksplodiraju u neposrednoj blizini. Jer svi su bili svjesni da sa svakom granatom dolazi i smrt desetima ljudi, i da ono Danteovo „*Ostavite sve nade vi koji ulazite*" ovdje postaje stvarnost.

Sve ono sa *Majom, Mišom, Lejlom* je dio ljudskog života, sada u ratnom Sarajevu. I ne bi se ništa moglo staviti pod odrednicu avantura, nepromišljena igra, niti laž u literarnoj formi. Jednostavno, to je ljudima bilo potrebno, i ono je prirodno i razumljivo pa i onda kada je čovjek u ratnoj sferi. Pa i Dante se nije ustručavao da svoje savremenike „*slatkog života*" smjesti u jedan od krugova Pakla. Ali to etički, pa i literarno, ne može biti predmet prave misli, već možda samo laičke. *Izvori su, dakle, u filozofskom diskursu života*. Svaki negativan stav prema ovome motivu bio bi samo formalan i oprtum prema čovjeku kao biću kojem je pored vode i hrane potrebna i blizina različitih polova. Pa zar nisu *Adem i Hava* istjerani iz Raja zbog one slatke đulabije (jabuke)!? I u Paklu, poslije izgnanstva, oni su bili jedno uz drugo. Imamo, dakle, i biblijsku potvrdu. Sve je to bilo lijepo, samo je rat ružan. Ta dva pojma oponiraju, u estetskom semu, jedan drugom. I na Pikasoovoj *Guernici* egzistiraju ta dva motiva, u antonimskom značenju. Kontrastivnih slika sadrži i djelo Murisa Idrizovića. Možda su one latentne, skrivene u sadržaju nekih leksema i stilskih struktura zaogrnute alegorijama, osmišljene u metaforama i metatekstu djela.

I poslije odlaska Maje i Lejle, likova vrlo kompletnih po prirodi, ne po karakteru, u dva sasvim suprotna smisla i razloga, ostao je Brkan sa svojim **nepomračenim ljubavima:** *sa ikoničnom vizijom Aide;* sa posvećenjem knjigama i pisanjem knjiga; sa čovječnošću kao najvišim etičkim vrhom; i onom lijepom biljkom čiji se zeleni pupoljci razlistavaju u znaku simbola i vječitog kretanja u prirodi.

Lijepa je ova autobiografska priča Murisa Idrizovića, transformisana u književno djelo *jezikom jednostavnih stilema i likovnih i zvučnih intonacija. Ovo djelo je lijepa priča o lošem vremenu,* o onoj bošnjačkoj *speranci* da će poslije kiše granuti sunce, da će poslije mraka svanuti zora. *Kada se Brkan vratio u svoj obnovljeni stan, bilo je proljeće i sunce je toplo grijalo.*

Ovaj roman je i djelo osobite strukture, naizgled jednostavno, bez tautoloških stilskih oblika – da bi djelo bilo ono tzv. „*l' art pour l' art*". To poslijeratnom čitaocu nije potrebno. Potrebna mu je istina i u književnom djelu, jer tu stvarnost on dobro poznaje: doživljavo ju je, bio objekat u ratu, cilj u koji *onaj* sa brda sarajevskog vijenca *nišani pravo u srce, glavu, dušu...* Ovdje su bili nepotrebni oni klasični i tzv. školski epiteti, ovdje su i druge leksičke strukture mogle biti u funkciji epiteta i

metafora. Komparacije i metafore su transformisane u široko platno, sliku, panoramu od onih mrtvih uglova do svijetla koje u još neporušene sobice prodire kroz pukotine nastale od eksplozija granata. *Leksička i sintagmatska sinonimičnost* je zastupljena u pravoj mjeri kakva je potrebna umjetničkom izrazu i cijelom tekstu organizovanom da se naslika lik, postavi slika u kontekst radnje, da se izrazi adekvatna misao. *Dijalog* je jedna od vještina autora da bude prirodan, spontan, akustičan, značenjski potpun i prigodan.

Roman je, uglavnom, pisan u onoj tzv. „*er formi*“, ali se njegova autobiografičnost prepoznaje tokom cijele strukture, jezičke i likovne, idejne, i komponente intimne drame. Lingvistički posmatrano, to je djelo pisca visokih intelektualnih i obrazovnih vrijednosti. Otuda i ona jezička mjera: sve je semantički postavljeno na mjeru dobrog iskaza i količine riječi. Može se, u ovom kontekstu, govoriti i *o tehnici sažetosti,* jezgrovitosti i težniji „*da riječima bude tijesno a mislima prostrano*“.

Rezime

U ovom eseju analiziran je roman „*Kada su cvjetale agave*“ Murisa Idrizovića, sarajevskog pisca porijeklom iz Bijelog Polja. Ukazuje se na književnoumjetničke vrijednosti ovoga romana o Sarajevu tokom rata u Bosni i Hercegovini u zadnjoj deceniji XX stoljeća.

Muris IDRIZOVIĆ

PRIPOVIJESTI I ROMANI A.H. BJELEVCA

Književne djelo A.H. Bjelevca malo je poznato današnjim čitaocima. Generaciji između dva rata, međutim, još je u živom sjećanju njegova popularnost. Malo interesiranje može se objasniti vremenskom distancom od događaja kojima se bavi ovaj pisac. Udaljeno od savremenosti, sve se više gubilo kao živa literarna riječ i poruka. Mada je od vremena kada je počeo objavljivati djela proteklo više od osamdeset godina, književno djelo mu zadugo nije bilo predstavljeno niti je doživjelo vrednovanje i objektivan estetski sud. Rijetkim književnim kritičarima i historičarima bio je poznat kao pisac zavičajnih tema. Bio im je erotik i romantik čije je djelo bilo udaljeno iščezavanjem njegovog svijeta. Takvom gledanju pridonijeli su malobrojni kritičari koji su ga proglasili zabavljačem malograđanske publike i neoromantičarem.

A.H. Bjelevac se pojavio na samom početku dvadesetog vijeka, i to pjesmama pod uticajem Safvet-bega Bašagića. Prvi ozibljniji radovi – pripovijetke i crtice - pisani su u atmosferi i klimi koja je početkom dvadesetog vijeka vladala oko časopisa *Behar, Gajret, Biser*. Odgojen na turskim i francuskim (posredno) vrelima, pod tuđima nebom i bez neposredne veze sa svojim prethodnicima i baštinom, donio je klimu koja je u turskoj književnosti vladala na kraju devetnaestog vijeka. U to vrijeme dominirala je atmosfera klonulosti, beznađa, sivila i defetizma. Izvjesne elemente iz bošnjačke literature toga vremena - romantiku i lirizam - susrećemo i u prozama A.H. Bjelevca, koji je na taj način usvajao i produžavao tradiciju *Beharovih* saradnika. U sadržajnim inovacijama i literarnom tretmanu, kao i u traganju za novim izrazom, on će jedno vrijeme biti usamljena pojava među svojim savremenicima.

Zbirka simbolističkih priča *Sličice i profili* (1911) su mu prvi ozbiljniji i obuhvatniji literarni rad. Ideje i teorije Malarmeovih sljedbenika prihvatio je posredno, prvo od turskih simbolista, školovanih u Francuskoj, kasnije čitanjem hrvatskih i srpskih modernih pjesnika. U pripovijestima odbacuje stvarnost svoga vremena i suprotstavlja joj umjetničku viziju. Zanos mistikom, kojom je i ispunio svoje sličice i profile također je došao od simbolista. Bile su izraz težnje da se pomoću vidljivog uhvati

slika nevidljivog svijeta. Da se svijet idealne ljepote ostvari putem umjetnosti. Simbole je pronalazio u svom poetskom imaginativnom iskustvu i u sferi svojih egzaltacija.

Zbirka je bila zatvorena u svoj svijet i malo prepoznatljiva izvan kruga simbolista i zato izdvojena u literaturi Bošnjaka u prvoj deceniji dvadesetog vijeka. Pripovijesti su se mogle događati u ma kom predjelu svijeta, geografsku boju imali su samo orijentalno-islamski simboli i bošnjačka imena ličnosti.

Radnje pripovijesti događaju se u Hercegovini, u Bosni, Istanbulu, u Švedskoj, Švicarskoj, u Parizu i Atini. U vrijeme dok su proze prethodnika bile vezane isključivo za Bosnu, Bjelevčeve među prvima izlaze izvan zavičajne matice noseći kosmopolitske oznake.

Roman *Pod drugim suncem* (1914) zamišljen je i ostvaren u drugačijoj klimi. U Bosni je tekao proces nacionalnog pokreta i socijalnih nemira. Sloj begova i aga napuštao je zemlju i počeo siromašiti ne snalazeći se u novim uvjetima.

Pod drugim suncem donosi svijet i opsesiju prošlim vremenom. Socijalne konflikte u vrijeme dolaska Austro-Ugarske Monarhije i najavu klasno-radničkog pokreta otupio je i razblažio Bjelevac sentimentalnim prilazima. U prvi plan je postavljao ljubavne doživljaje svojih junaka, dok je zbilja - pozadina postala drugostepena. Glavna je ličnost bosanski plemić i turski diplomata Muris Jahjapašić i njegov brat, trezveni analitičar i pozitivist Hamdija, koji će se javiti u dvojakoj ulozi i u romanu *Ana Zolotti.* Bjelevac je zastupao tradicionalistička rješenja zemljišnovlasničkih odnosa. Bio je kao i veći broj predstavnika bošnjačke elite opsjednut veličinom starih korjenika. Roman je zasnovao na konceptu o feudalcu kao nosiocu modernog i zaštitniku kmetova kojima oni treba da se približe. Vjerovao je poput utopista da se društveni preobražaji mogu zaustaviti i dovoditi u zavisnost od pojedinačne volje ljudi. Otvorenije od svojih savremenika izrazio je Bjelevac istine o svom narodu, koji je zapao u duboku moru, koga su vođe napustile. Pokazao je kako bošnjačka inteligencija i u novom vremenu sve više biva otuđena od naroda, od mase, kako ju je zahvatio proces denacionalizacije, kako je sasvim preokupirana svojim probicima i klasnim interesima. Ali, to je bilo gotovo sve što je konstatirano. U dublju analizu nije zalazio. Nije dao interpretaciju situacije naroda koji se nalazi „u rasulu“ i koji sebi nije stvorio oslon da se razvija i napreduje.

Pad drugim suncem se bavi licima u pretežnom dijelu izvan Bosne i Hercegovine. To je roman pun romantike, zabavnosti i ljubavne dramatike, kakav ranije nije bio napisan u književnosti Bošnjaka. Dio romana, i to kraći, vezan je za Bosnu, Travnik i Vitez. Odatle su Jahjapašići krenuli

u svijet - Hamdija u Beč, na studij medicine, Muris da zauvijek napusti tle djedova, svoja brda, polja, livade, rijeku Lašvu koja mu je bila kao svaka rijeka, ni ljepša ni draža od drugih.

Hamdija je zapadnjak i empiričar, Muris idealista i bonvivan, koji je život posmatrao kroz prizmu ljubavi i sreće. Hamdija je našijenac „naš tip čovjeka, koji je bliži nama i našem životu", dok mu je brat „zadahnut tradicionalnim misticizmom jednog istočnjaka". Prvi je ostao „Bošnjak" (u vrijeme pisanja romana ideje bošnjaštva su bile aktuelne), drugi se otuđio od svoje matice.

Dramatiku otuđenog Bosanca izgradio je na osjećanju izgubljenosti zemlje i neizvjesne egzistencije. Bosna mu je kao sve zemlje u koje je putovao. Unutrašnja drama događa se u času kad se razotkriju iluzije o nađenoj domovini, kad iščezava smisao borbe za ideale mladoturske revolucije, kad izdan od svojih istomišljenika mora da se otisne na put neizvjesne egzistencije. Dramatiku ove ličnosti nalazimo u njenim protivrječjima, u raspetosti između izgubljenog i nađenog domoljublja, između žuđene i nađene ljubavi. Pronalazi se u času kad Bosna počinje u njemu izazivati preispitivanje, kritičko sagledavanje duga i odnosa prema porijeklu, koje je tek načeto i koje se kasnije u susretu s doseljenicima-muhadžirima iz Bosne, bosim promrzlim, izblijedjelim i gladnim Bošnjacima, jače ispoljava. Veza sa zemljom je romantičke prirode, proizilazi iz emocionalne suštine njegovog bića, iz njegovog kolebanja i mladićkog idealizma prilično nejasne kosmopolitske komponente.

U život glavne ličnosti ulaze dvije djevojke različitog temperamenta, obrazovanja i psihologije. Sabina je pravi tip istočnjačke žene pune senzualnosti. Fadila, doseljenica iz Krita, je bolećiva i sentimentalna.

A.H. Bjelevac je više pričao o svojim ličnostima nego što su one govorile o sebi. Osim oznaka istoka, što je u njima, sve je drugo spoljašnje. Fadila kao „mistička kći istoka" je Bjelevčev ideal žene, ona raspravlja o književnosti i umjetnosti. Sabinino glasno i neuvijeno ispoljavanje prava na ljubav je novo, jer prije Bjelevca tako otvoreno o ljubavi od bošnjačkih pisaca niko nije govorio. Preuzet iz turske književnosti ili naslućen i pretočen imaginacijom senzualnog pjesnika, Bjelevčev senzibilitet ima sve romantičke čari.

Opsjednut ljubavlju - amorom, koji svojom moćnom „zubljom raspaljuje strasti" podsjetio je na Pjera Lotija i njegovu Azijadu. Jugoslavenski Lati, kako su još nazivali Bjelevca, uzdiše za čarima kćeri Istoka, kao njegov uzor za očima lijepe Čerkeskinje, u haremu čuvane i njegovane, netaknute Azijade. Moć je ljubavi u Bjelevca bezgranična, njenom pomoću glavni junak prevladava otudenje i harmonizira svoju ličnost.

Pod dugim suncem je zabavan roman s obiljem detalja o stvarnosti dvije domovine glavnog junaka. Više nego u sličicama i profilima upušta se Bjelevac u slobodnije ljubavne opise, ruši konvencije i skida tabue s prikazivanja ljubavnih scena.

Pod drugim suncem je iznenadio svježinom i originalnošću svoga zasnova. U vrijeme kad su posustajali glavni nosioci literarnog života među Bošnjacima ovaj je roman bio toplo prihvaćen i čitan, naročito medu mladima.

Ova prva veća romaneskna tvorevina objavljena je u ratnoj (1914) godini i zato nije imala odjeka u kritici. To romanu, mada je bio rat, nije smetalo da osvoji bošnjačke čitaoce. Uspjeh djela ohrabrio je pisca na pisanje drugog romana koji će u cjelini biti posvećen socijalnim i etičkim problemima Bosne i Hercegovine.

U novim društvenim uvjetima, na prekretnici između starog koje je preživjelo i novog koje je nailazilo, A.H. Bjelevac je za neko vrijeme napustio Orijent i pažnju usmjerio na socijalne probleme. Vratio se bošnjačkom selu i slikao ga bez idile i uljepšavanja. Drugi roman *Ana Zolotti* predstavlja organski nastavak teme o bošnjačkim kmetovima i iseljenicima. U romanu je šire zahvatio probleme, socijalna osjećanja su razvijenija, poznavanje društva je bogatije, a uronjenost u bošnjačku stvarnost potpunija. U ovom djelu nema izleta u aristokratska mondenska ljetovališta, nema istanbulske atmosfere, sve se događa pod nebom Bosne. Pripovijeda o seljacima koji još nisu bili krenuli trbuhom za kruhom, već su ostali da podnesu iskušenja koja su ih očekivala u sudaru s novim oblicima življenja. Kao poreznik, A.H. Bjelevac je imao prilike da prati proces propadanja zemljišnog posjeda. Vidio je kako se imanja begova i aga preko noći otuđuju, kako najplodnije površine prelaze u državni erar, a zatim u ruke kolonista Nijemaca i Mađara. Siromašenje je izazvalo drame i tragedije ljudi koji su u velikim grupama napuštali sela i silazili u tek otvorene tvornice i pilane i zapošljavali se kao najamni radnici. Diferencirao je pojedine predstavnike klasa: imućne italijanske kapitaliste koji eksploatiziraju drvna bogatstva i bosanske seljake koji se zapošljavaju u pilanama i mučno se privikavaju na nov život. Između ta dva svijeta prikazuje bosanskog bega u ljubavnoj drami sa ženom direktora firme Zolottija, formiravši tako klasični trougao kao osnovnu dramaturšku polugu. U to vrijeme je ideja građanstva među bošnjačkim intelektualcima bila u zametku. Masa kmetskog stanovništva, prisiljena da prodaje snagu tuđinu, još je amorfna, u stadiju formiranja svijesti. Nejasna i maglovita socijalna opredjeljenja bila su objašnjenje za „grješke“ u podjeli uloga i zastupnika njegovih ideja. Izbor feudalca Hamdije kao socijalnog propovjednika i zastupnika interesa radnika, koji se odriče, mada

samo deklarativno, svoje klase, išao je za tim da se neutraliziraju socijalni antagonizmi. Ta „grješka u osjećanju“ bitno je uticala na tok drame, na dinamiziranje sukoba i njeno mehaničko razrješenje.

Logika društvenog razvoja tekla je mimo Bjelevčevih socijalnih dijagnoza i recepata. Kmetovi i seljaci su se pretvorili u najamne radnike. Poslodavci su im otvorili kantine i proces je počeo u krčmama sa čokanjima rakije na prljavim praznim stolovima, u zadimljenim prostorijama, s pogledima uperenim u neizvjesnost, u ništa. Tako je navijestio jednu temu romana: zašto su propali i osiromašili Bošnjaci, a bogatili se došljaci. Problem odnosa beg-kmet-kapital-rad u početku dvadesetog vijeka bio je česta tema bosanskohercegovačkih pisaca. Među bošnjačkim piscima toga vremena, kao što su Osman Nuri Hadžić, Edhem Mulabdić i drugi, bila su formirana različita gledišta o ulozi i uticaju Austrije na privredu i život Bošnjaka. Bila su raširena vjerovanja da sva zla Bosni dolaze od stranaca, a i shvaćanja da treba prihvatiti njihova iskustva u obradi zemlje. Poglede o tome iznosio je u kontrastnim slikama, u poređenjima starog i novog. U velikoj želji da mu svijet izađe iz zaklona historije, nekritički je prihvaćao iskustva došljaka, idealizirajući strani, austromađarski svijet. Zato je zastupnik ideje o "klasnom miru" anahron, a u umjetničkom smislu neuvjerljiv. Produbio je suprotnosti izmedu nosioca feudalne ideje i socijalnog ideologa i zahtjeva novog vremena, ali ličnost „naprednog feudalca“ nije postala uvjerljivija. Kao pozitivist A.H. Bjelevac je težio prilagođavanju novom vremenu, oslobađanju od tradicije i prihvaćanju novih formi življenja. Pisao je da Bošnjaci nemaju duhovne podloge, da su u dobokom drijemežu, bez vjere u rad, da su indolentni, da robuju drugom i to robovanje primaju kao od Boga; zna se da ga kapital iskorišćava, ali to trpi, posmatra kako drugi bogato i raskošno žive od njegove muke, i to podnosi u uvjerenju da ništa ne može preokrenuti njegovu sudbinu. Bio mu je bliži lirski, psihološki, čak i melodramski postupak u slikanju „očevih ljudi“ od šireg razlaganja ljudskog kompleksa.

Ličnosti su svaka na svoj način tragične i promašene i žive u svom svijetu iluzija. Kao socijalni ideolog, akcionar i feudalac bez unutrašnje motivacije, glavni junak romana je bio sapet još u početku konceptom neautentične uloge istovremenog rušitelja i graditelja svoje egzistencije.

Viziju Bosne, posjednika i kapitalista A.H. Bjelevac je dao u ljubavnoj fabuli o ljepotici Ani Zolotti i njenom ljubavniku Bošnjaku. Fabula o idili ljubavnika nije donijela novinu. Tretman isti: ljubav, magija ljubavi, uzdasi, trpljenja. Orijentalni način prezentiranja ljubavne drame Evropljanke presađen je u evropski milje sa senzualnom junakinjom južnjačke prirode koja se našla u zabiti gluhe, bosanske provincije. Njena

ljubavna veza je iluzija i poslije kratkotrajne naslade i zanosa brzo se gasi. U biti romantična, kao uglavnom sve ličnosti Bjelevčevih žena - Ana vuče za sobom kob, misterij usahle ljubavi.

Od svih Bjelevčevih romana *Ana Zolotti* je najbliža životu i problemima Bosne prvih decenija dvadesetog vijeka. A.H. Bjelevac je prvi zapazio težak položaj radnika i u svom djelu prije Hasana Kikića pisao o dva svijeta, svijetu bošnjačke sirotinje, koja se proletarizira i Evropljana, koji su došli kao koloni, zaposjeli zemlju i ljude doveli u tvornice da im služe za nadnicu.

U *Minki,* koja je imala širok odjek, nastavlja da ispisuje Bosnu i Orijent, da tumači malovaroške drame i intimne tragedije. Dublje i otvorenije nego u prethodnim djelima raskriva stadij etičkog i socijalnog pada bosanskih begova. Dileme o zemlji i kmetovima već su drastično razriješene. Na životnoj pozornici je beg koji gubi socijalne kompase i polagahno srlja u propast. Sa strašću analitičara i suptilnog psihologa izvodi begovicu Minku iz njenog klasnog okrilja na širu pozornicu života i prati je na njenom nesigurnom i varljivom hodu za srećom. Zagledavši se dublje u njenu intimu, vidio je poniženu i nemoćnu u mlakoj borbi za mjesto pod suncem, za svoje ljudsko dostojanstvo.

A.H. Bjelevac je evoluirao u pravcu usvajanja ideja nove građanske klase. Ne samo u širini zahvaćanja društvenih pojava, već još više u kritičnom odnosu prema slojevima bosanskog begovata. U tom smislu *Minka* znači dalji rast pisca i predstavlja značajan iskoračaj u umjetničke sfere. U romantičko-ljubavnom dekoru događaju se drame i duševni život likova. U ponore ljudskih drama nije se usudio unositi, kako je sam napisao u časopisu *Biser,* u strepnji da ga „krivo ne shvate". Stoga je priču obojio izmaglicom i locirao je u psihološki medij. U eksplikaciji i narativnim pasažima pričao je o tužnoj historiji mladog bega, još tužnijoj begovici Minki, učiteljici Lini, subašama, mladoturskim prvacima. Iz priče je izvirala stvarnost života u Bosni, jedva se probijajući kroz guste slojeve melodramskih životnih situacija ljudi uhvaćenih u stadiju gubljenja nacionalnih i ideoloških orijentira i u očekivanju starih dobrih vremena koja, međutim, nisu nailazila. Živjelo se još na velikoj nozi, kmetovi su bili poslušni, donosili „begu begovo, caru carevo", sebi ostavljali toliko da bi preživjeli. Ne čineći ništa za sebe, prepustivši se stihiji vremena, bosanski begovi su iz dana u dan bili bliži tragediji, nesvjesni situacije i socijalnog položaja. Tako je na prekretnici vijeka vidio Bosnu. Romantičar po osjećanju, on je u ljubavi vidio emanaciju ljudske sreće, a u ljubavnim mukama i jadima najveće čovjekove nevolje. Poetika mu je podrazumijevala „istočnjački siže". Po uzoru na drame s Istoka, sadržaj je po pravilu bio pun tajni i zagonetnih ljudskih sudbina.

Karakteristika djela je bila u ideji o emancipaciji Bošnjakinje i njenom oslobađanju od prošlosti.

Uporednim prikazivanjem života u Bosni i Istanbulu izlazio je u susret onim bošnjačkim krugovima koji su još okretali pogled prema Istoku, dokazujući da emotivne veze Bošnjaka iz Bosne s nekadašnjom metropolom nisu bile sasvim iščezle. Zato zbivanja u tim vremenima i događajima „imaju težnju historijske dokumentarnosti". U osnovi romana je drama Emine-Minke Zuhrić, travničke begovice. Odatle se račvaju tokovi u više pravaca i s njenom sudbinom povezuju se sudbine svih ličnosti: učiteljice Line, Nadi-bega, Behćet-bega, Sahur beya i dr. svih onih koji su se upleli u njen život. Najznačajnija i literarno najubjedljivije je prikazana drama Minke, njene traume i snatrenja.

Drugi dio djela ispunjen je panoramom događaja vezanih za mladoturski pokret. Događaji, načeti u djelu *Pod drugim suncem*, finaliziraju se tako što trijumfuje ideja mladoturaka. Roman je komponiran kao psihološka ljubavna drama. Kao portretista, ispisivao je psihološke skice i siluete likova i režirao zaplete. Prvo je ispričao dramu, a zatim motivirao postupke glavnih junaka. Suočeni smo tako sa zbivanjima kojima nisu poznati uzroci. Sudbonosni preokret pokreće ličnosti na djelovanje i iskazivanje individualnosti, ali mi ne sudjelujemo u tome. Ne znamo zašto se mladi beg tako nenadano odlučuje da prihvati Minku kad je tako daleko od nje. Taj čin vremenom postaje sudbonosan i doprinosi da se oko njega koncentrira dramski zaplet koji razjašnjava sve što se u romanu zbiva. U životnu pozornicu je uveo ženu koja bezglasno kazuje svoju unutarnju dramu. Uporedo s Minkinom dramom, nikla je nova iluzija sreće njenog bega s učiteljicom Linom. Krug likova se tako proširuje, klasični trougao je dobio nove članove, ali drama zbog toga nije postala dublja. U drugom dijelu tok romana se usporava i razliva na dugu i rastegljivu priču.

U pisanju ovog romana ispoljila su se literarna strujanja (hrvatska moderna i simbolizam kod Srba) koja su razbijala optimističke tonove. Kao svojevremeno u *Sličicama i profilima,* niko od likova u Minki ne živi. Bliži su shvaćanju bivanja kao apsurda i besmisla nego pravom životu. Sasvim konkretne situacije u koje je postavio likove je razvodnjavao, stvarao simbole od kojih je pleo priču o iluziji života. Pod nebom svoga zavičaja Minka oličava težnju djevojke iz „visokog roda", dok je u ambijentu Istoka mistička kći, kao sve ženske ličnosti. Minka se ne miri sa svojom sudbinom, predavajući se njoj ona neće ugasiti ljubav u sebi. Pravo osjećanje Minke nije određeno, najbliže je oznaci: družica tuge i pustoši. Oko nedograđenih dvorova koje je njena potajna želja bila nacrtala vihorili su se „vjetrovi i crne aveti". U tom svom oformljenju

ostala je do kraja romantičko-tajanstvena, nepredvidljive i egzaltirane osjećajnosti.

Konkretnije i uvjerljivije je prikazana njena suparnica u ljubavi, učiteljica Lina Jagdićeva. Okrenuta životu, realna, čak i racionalna, ona je oličenje suprotnog tipa Bjelevčeve žene. Takva žena mu je bila strana, prikazao ju je kao modernu i savremenu ženu oslobođenu kompleksa ljubavi. Njena veza s begom je prirodna, u nju je unijela strast žene, ali ona nema bliskosti sa spiritualnim vapajem za dušom mladog bega. Dok toplina grije njeno srce, dotle je prigušen glas krivnje šta čini svojoj prijateljici. Kad su se počele hladiti emocije i strast, njenom racionalnom prirodom počinje gospodariti religiozno osjećanje grijeha. Grižnja savjesti rashlađuje njen erotski demonizam.

U sjenci Minke i Line je mladi beg, lice s mnogo poroka i mahana, kao krivac za sudbinu Minke, čak i Line, ali retorika ometa da zavirimo u dubinu njegovog proživljavanja. Osjeća da vrijeme odmiče, da je staro nepovratno prošlo, ali neće da prizna poraz kao gospari Iva Vojnovića u *Dubrovačkoj trilogiji.* Bjelevčev vlastelin ima gotovo netaknuto imanje, račune u banci, ali ne može da se izvuče rastakanja u sebi samom. Bošnjačka književnost imala je izrazitije likove begova, stvaranih po uzoru na narodnu poeziju. Bjelevčev beg je uzet iz stvarnosti i karakterističan je, mada možda nije sasvim tipičan za vrijeme u kojem su begovi bili nepripremljeni za nove događaje.

Minka je tužna poema o tajanstvenim, nijemim i prigušenim životima, poema o nespokojnim i nijemim dušama koje žive u dugom očekivanju sreće koja ne dolazi, poema o razočaranim ličnostima i skrivenim patnjama bez hroptanja i glasa. A.H. Bjelevac je kombinirao različite literarne postupke, uz poetski sugestivne pasaže i realističke detalje, vjerne opise likova i prikaz društvene zbilje prvih godina dvadesetog vijeka, nailazimo često na melodramske i sentimentalne sižeje pune bizarnih sadržaja. Ugađajući publici, njenom još neoformljenom estetskom ukusu i prepuštajući da ga mame tajne koje nije mogao da do kraja dokuči, opterećivao je radnju izlišnim detaljima iz patološke sfere psihijatrijskih klinika bez pravih motivacija i uranjanja u ono neobjašnjivo nepoznato u ljudskoj prirodi.

U nizu romana u kojima je varirao temu o ženi i dvije sredine *Melika* predstavlja krunu spisateljskog umijeća ovog pisca. Od svih knjiga *Melika* je zgusnutija, ostvarenija, jezički, idejno prčišćenija, umjetnički čistija, psihološki dograđenija, s atmosferom i ličnostima koji se pamte i doživljavaju. U njoj je potvrdio sposobnost senzibilnog analitičara ženske duše, psihologa i poznavaoca mentalnog, psihofizičkog bića žene. Obuhvatio je širi prostor, posmatrao život u prekretnom vremenu, tražio obja-

šnjenje i naznačio historijske premise, razjasnio porijeklo duševnih lomova i drama svojih likova. Dokazao je da nije samo zabavljač i senzibilni pripovjedač o ljubavi već i angažiran pisac koji ulazi u suštinu društva i čovjeka.

Prikazao je Sarajevo poslije Prvog svjetskog rata i magičnu moć mase - čaršije, javnog mnijenja male hercegovačke kasabe, te moralno i materijalno propadanje i filozofiju života bosanskog plemstva. Pratio je sudbine ljudi, intimne kutke duše, iznutra ih osvjetljavao i prikazivao njihovo gledanje na život, njihovu psihologiju i filozofiju. Posmatrao ih je kad im se ucrtavaju bore na licu, kad im se u rijetkim časovima prozračuje radošću ili sjenči sjetom i vraća nada kratkotrajne iluzije. Intimno identificiranje s ličnošću davalo je neki ispovjedni karakter romanu. Melika „sumira" životna iskustva i prezentira ih u formi dugih poetski intoniranih solilokvija, koji iskazuju njenu dramu i apsurdnu situaciju. Vezana je za tradiciju, trpeljiva i realna, ali s pritajenom nadom da će se pojaviti čovjek iz njenih snova. Melika je „sama po sebi bila nježan cvijet, njeno razmaženo siroče ... u životu ne poznavaše ništa drugo osim radosti, veselja i uživanja". Taj „nježni cvijet" dolazi u staru kuću Ahmed-bega Srebrena načetu crvotočinom. Stari Srebren, bosanski Glembaj, čitave noći provodi po pijankama rastočen u svom biću, naturalistički ogoljen do bezvrijednosti.

U liku Melike ostvario je najveći literarni domet. To je bila prava mjera njegove snage. Fragmentarno skiciranje likova u kratkim potezima, brzina i improvizacija u komponiranju situacija zamjenjuje sada slikarska paleta koja prenosi uvjerljiv doživljaj tragike žene. Nutrina njena je produbljena u okviru već okušanog prosedea. A.H. Bjelevac slijedi tok psihološke naracije i naznačava profile ličnosti koje posmatramo kako trpe od naslijeđa, u stalnom raskoraku između snova i realnosti. Kao da su izmaglice, tankom koprenom odijeljeni od stvarnog života. U njih se uvlači sumnja, skepsa. Od nemira u sebi, od žudnje za idealima ne mogu da se prilagode. Žive kao u nekom provizorijumu, krajičkom oka okrenuti nadi. To je neki polusan, omama, polufikcija i poluobraženje. Melika sanja čovjeka, pjesnika, on zna sve njene tajne, šapuće joj ih, toga pjesnika ona će jednom sresti u životu, ali mu neće reći da ga voli. To su tajne njenog srca, od njih živi, a kad izađe iz srca, otuđi se i ljepota se gasi. A.H. Bjelevac je napustio svoja shvaćanja i od simpatija prešao na otvorenu kritiku okoštale feudalne klase. Liberalnih nazora, on je svoja opažanja zasnivao na konkretnim podacima i otkrivao zablude begova i njihove iluzije, prikazao mučno rađanje novih snaga, napuštanje baštinjenih klasnih podjela na begove, age, subaše, kmetove, između kojih se kao nova snaga već pojavljuju trgovci, činovnici i intelektualci. Iako ne posve

izvorna i nova, ova opažanja u svoje vrijeme bila su smjela i prihvaćena kao poziv da se promijene gledanja na brak, na ljubav, na odnos muškarca i žene. Naturalizam u prikazivanju bosanskog bega u oprečnosti je s idealiziranim, ružičastim nastrojenjem Melike, moderne žene, koja dobrovoljno odlazi u izgnanstvo zabačene hercegovačke kasabe. A.H. Bjelevac se zadovoljio njenom slutnjom tragike i nije pružio tamu njene drame, to mučno osjećanje da živi „kao prodana“, osjeća „svu niskost i svu slabost ženskog roda“.

Bjelevčevo prikazivanje života, njegova spisateljska avantura i pisanje o onome što je za većinu bila tabu tema doveli su do neminovnih sukoba sa sredinom, s ljudima koji su se na njega okomili nepromišljenim gestovima, uvjereni da on skrnavi tradiciju, da prekida vezu s onim što je za njih bila svetinja. Pisca prepoznajemo u ljekaru, filozofu i intelektualcu, tražilački disponiranom humanisti i sanjaru. Pisao je kako nestaju šedrvani, kako su se mahale skupile pod teretom godina i vijekova. *Melika* je ispovijest o ženi i hronici življenja bosanske provincije. Uvjerljiva u grču i poniženju ispripovijedala je tegobnu sudbinu žene koja se zanosi iluzijama. Otuđena od svog zavičaja, našla se u stisnutom prostoru i apsurdnoj životnoj situaciji, potvrđujući da za sudbinu i tragiku nije kriv svijet, kako misle Bjelevčeve ličnosti, nije krivo samo vrijeme i novi društveni odnosi - tragika našeg života je i u našem biću.

Roman *Rene Logotetides* nema ni sadržajnih ni idealnih spona s vremenom i životom svijeta Bosne. Boraveći u Turskoj u prekretnom dobu njene historije, A.H. Bjelevac je pratio razvoj međusobnih odnosa Grka u Turskoj i Turaka u Grčkoj i društveni rad njihovih nosilaca. Tema o slobodi za narode koji je nemaju bila je nova u opusu A.H. Bjelevca. *Rene Logotetides* jedan je od rijetkih romana u našoj književnosti kojem su tema ljubav i nacionalne ideje pripadnika različitih naroda, u ovom slučaju susjednih, koje je historija razdvojila i čiji je nacionalni antagonizam pružio dramsku osnovu. Rene Logotetides je revolucionarka i nacionalistkinja, vrlo inteligentna djevojka. A.H. Bjelevac prikazuje zakulisne poteze mladoturskih i mladogrčkih prvaka, opisuje intrige i antagonističko djelovanje pojedinaca koji su svoje ideje zaodijevali u nacionalno ruho i patetične riječi. Publika je prihvatila ideje o nacionalnoj toleranciji, poruku o slobodi grčkog i turskog naroda, misao da ni Turčin ne može biti slobodan ako Ermenin i Grk to nisu, otupljujući tako nacionalne antagonizme i iznoseći ideju nacionalnog pomirenja i saradnje. Na podlozi dvije nacionalnooslobodilačke ideje nastao je roman o ljubavi grčke nacionalne revolucionarke, pripadnice mladogrčkog pokreta Rene Logotetides i turskog nacionaliste lhsana Sururzade. Neobičan, pun iznenadnih obrta, u postupcima koji nisu uvijek očekivani i motivirani -

roman je donio prepoznatljiv Bjelevčev svijet, makar i odviše sentimentalan i romantičan, ali njegov svijet.

Roman *Zidanje srećnog doma* Bjelevac je objavio 1934. godine i mada je živio još četrdeset godina nije se više oglašavao. Radnja je locirana u austrijsko, mondensko ljetovalište Semering, gdje je našao kipara i profesora Vida Rezaka, obrazovanog na izvorima evropske misli, osjećajnog umjetnika, ali s nakalemljenim osobinama fantaste i mistika. U Semeringu Vid je sreo zemljakinju Elzu fon Brunicki i postavio joj pitanje: da li je srećna? Od toga časa sve ide ka građenju idealne veze - bračne zajednice Elze - Jalže i Vida i odgovara na pitanje o sreći. Da li je sreća u tome da čovjek dobro živi, da bude bezbrižan, da ima „svakidašnji hljeb", da li je naša sreća prividna, da li je obmana?

A.H. Bjelevac je bio pred ispitom: artističkim i sociološkim. Pred potvrdom pisca zabavne literature, egzotičnih sadržaja i istinskog pripovjedača. Bjelevčev pogled na život zasnovan je na romantičkom osjećanju prošlog vremena. Vidu Rezaku je svijet „počupao crvene znakove s pitomih polja, okaljao beli đurđevak i satro zlatno klasje svojim kopitom". Umjesto „sitne proljetnje kiše", život mu je pružio suze, umjesto „sunca i svetlosti, mrak, mesto lahora noćnog, zlobu, mesto tajne noći - blud društva". Roman o sreći se stvarno nije dogodio, teorije su nudile gotova rješenja, a realne ličnosti pretvarale se u idealizirana stvorenja. Sreću „pronalazi" u individui, nezavisno od organizirane ljudske zajednice, apstrahujući pri tome značajne sociološke komponente, od kojih zavisi sreća, pa i ljubav.

Postavivši tezu o sreći, A.H. Bjelevac je bez obzira na sumnje i dileme, na relativnost pojma, nužno morao zapasti u idealizaciju, pokazujući malograđansko poimanje sreće. Roman o sreći pisao je u godinama kad je već bio priznat s iskustvom pisca ciklusa romana i pripovjedaka, Nije napisao umjetninu od osobenog značenja, ali je dokazao sposobnost i snagu da zaviruje u suštinske pore življenja i uvjerio nas da umije prikazivati ličnosti i otkrivati ih u psihologiji i unutrašnjem sklopu. Na primjeru ovog romana vidjelo se da je napuštanje zavičajnih tema ostavilo trag u njegovom pristupu životu. Izgubivši spone s Bosnom i Hercegovinom i njenom stvarnošću, univerzalnost teme i misli nisu mogli udahnuti djelu toliko željenu autentičnost. Tako je iz njegovog djela iščezlo ono što je bilo i jedino izvorno - povijesna i egzistencijalna zbilja bošnjačkog svijeta u Bosni i Hercegovini.

A.H. Bjelevac je postavio temelje romansijerskom radu u bošnjačkoj književnosti u smislu daljeg oslobađanja od lokalnih tema i odnosa prema historiji i prošlosti. Snaga mu nije bila u refleksiji, već u zabavnom

pričanju ljubavnih i egzotičnih sadržaja. Sve vrijeme pisao je jedan te isti tip romana, društveno zabavni, i osim u posljednjem slikao isti svijet.

Nacionalna obespravljenost i pauperizacija bošnjačkog gradskog stanovništva, između dva svjetska rata nisu mu bili podsticaj za pisanje, što je bilo povod jednom kritičaru da njegovo pisanje kvalificira kao lahko zabavljanje i jeftini romantizam, mada preoštro i sa stanovišta pogleda takozvane socijalne literature. A.H. Bjelevac se nalazio pred pitanjem: kako pomiriti vlastitu ideološku usmjerenost s konkretnim društvenim djelovanjem u realnom svijetu. U tom smislu u njegovom djelu kao neposredna slika stvarno jedino su izvorna svjedočenja o iskorišćavanju bosanskog prirodnog bogatstva, o iseljavanju i drami bošnjačkih iseljenika, o kolonizaciji Bosne i dr. Izvan tog neposrednog direktnog pogleda on je u svojim romanima tragao za intimnim dilemama i skrivenim nemirima. Pisao je o ženi s poštovanjem, mada jednostrano, gotovo samo kao ljubavnici, mnogo manje kao majci i intelektualnom biću. Slijedio je misao Friedricha Nietzschea o ženi koja je „željna i nema ništa strašno, tajno i nemoralno u tom suparništvu, jer ljubav, ljubav potpuna i velika u svojoj cjelini je priroda".

Dok mu je pristup životu i problemima odisao svježinom i novinom, a pisanje modernošću, imao je priznanja kritičara i podršku čitalačke publike. Kad se u društvu promijenio odnos prema prošlosti i tradiciji, on se sporo mijenjao i još sporije prilagođavao novim pogledima na književnost i umjetnost. Tako su postepeno presušili izvori iz kojih se napajao i koji su bili bitni za njegovu literaturu. Književno djelo A.H. Bjelevca nije u cjelini odoljelo izazovima vremena i novom estetskom ukusu. Riječ je o piscu koji je bio tumač svog vremena, registrator društvenih prilika, života na razmeđi vijekova. Kao umjetnik dokazao je da je posjedovao smisao za komponiranje, razvijanje radnje, razrješavanje konflikata, za prikazivanje atmosfere i otkrivanje likova. Kako je u početku dvadesetog vijeka bilo u modi, naročito u djelima njegovih uzora, on je pripovijedanje razvlačio u širinu i fabulu opterećivao romantikom i bizarnim detaljima. Stalno forsiranje tempa pripovijedanja i proširivanja radnje i gotovo identičan model kompozicije učinili su da mu djelo malo zadire na širi prostor ljudskog bivanja. Pisao je o zabludama i iluzijama starije generacije. Dolazio je tako u sukob i nesporazume sa savremenicima i bio sklon da smanjeno interesiranje za njegovo književno djelo objašnjava potiskivanjem od strane ideoloških protivnika.

Poslije odlaska iz Bosne, ubrzo je prestao objavljivati. Pojavio se kao autor velikog rukopisa o širokoj slici Bosne, o nekoj vrsti rekapitulacije cjelokupnog djela, ali taj rukopis nije bio objavljen. Nije se uključio u tok književnosti poslije završenog Prvog svjetskog rata ni

tridesetih godina, kad se rasplamsavala borba za moderan izraz i tretman po uzoru na književna strujanja u Evropi, stoga se o djelu ovog pisca može govoriti kao o djelu završenom tridesetih godina našeg vijeka.

(Predgovor knjizi: Abdurezak Hifzi Bjelevac, *Minka, Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, knj. 32, Preporod, Sarajevo, str. 5-22)

NUSRET IDRIZOVIĆ

Kad ugledaš jato ptica u letu, zastani, promatraj, zaželi im sretan put, jer svaka ptica smjerno nosi po jednu ljudsku dušu, nosi je nevidljivoj tački na beskrajnim prostorima nebeskog šara. Let ptice, to je put od jedne do druge nevidljive tačke univerzuma.

Nusret Idrizović, *Kolo bosanske škole smrti*

Nusret Idrizović
(Bijelo Polje, 1930 - Zagreb, 2007)

DJELA:

POEZIJA
Tišine se odreći ne mogu, poema, 1955.
Zvona i usne, 1969.
Bistrička svitanja, 2002. i 2003.

PROZA
Smrt nije kraj, roman, 1960.
Mrav i aždaha, roman, 1961.
Borkina ljubav, pripovijetke, 1965.
I noć... I dan, roman, 1966.
Divin, roman, 1967.
Ikona bez boga, roman, 1970.
Vučje grlo, roman, 1986.
Efendija u tajnom gradu, roman, 2005.

ESEJI
Kolo bosanske škole smrti, 1984.
Kolo tajnih znakova, 1987.
Kolo svetog broja, 1990.
Hude sudbe, politički eseiji, 1996.

RADIO-DRAME
Bezazleni vukovi
Obračun
Koga voli Ladislava
Pismo idolu
Ljubavni sastanak
Đavolov nokturno
Dveri svetog broja
Apage, Satanas

Senad NANIĆ[*]

O FILOZOFSKIM ASPEKTIMA KNJIŽEVNOG DJELA NUSRETA IDRIZOVIĆA

Kao i danas u Bijelom Polju, učestvovao sam u predstavljanju djela Nusreta Idrizovića 2004. godine u Zagrebu povodom objavljivanja njegove zbirke pjesama *Bistrička svitanja*. Na meni je bilo osvrnuti se na porijeklo interesa Preporoda za djelo Nusreta Idrizovića. On nije, naime, tek bošnjački pisac koji je, eto, živio i radio u Hrvatskoj. Dva aspekta njegovog djela značajno nadilaze navedenu činjenicu.

Najprije, u svojim esejima, pisanim kroz desetljeća, a objavljenim u zbirci *Dvostruka avlija*, Idrizović živo svjedoči o nositeljima bošnjačke kulture u Hrvatskoj i njihovom doprinosu ukupnoj hrvatskoj kulturi. Ovdje je riječ o ljudima kao što su Mak Dizdar, Enver Čolaković, Hifzi Bjelevac, ali i Esad Ćimić te Ico Voljevica i Izet Đuzel, ljudi koji godinama doprinose i radu Preporoda. On razmatra, i tada je ovdje zaista bio usamljenik, bošnjački kulturološki aspekt u umjetničkom djelu. Svakom razmatranju kulture Bošnjaka u Hrvatskoj Idrizovićevo je djelo nezaobilazno štivo.

Tragajući za onim bošnjačkim u predmetnom umjetničkom djelu, za onim razlikovnim, Idrizović neminovno zalazi u teorijska razmatranja koja su obilježena njegovim filozofskim uvjerenjima. Intelektualnim rastom u okružju tada dominantnog egzistencijalizma, Idrizović čini kritički odmak od tvrdog pojma anti-junaka i anti-djela. Univerzalizam i internacionalizam više ne vidi ostvarivim bez realnog prostornog, povijesnog i jezičnog okružja. No ipak ostaje vjeran univerzumu suprotnosti i bošnjačku kulturu, putem živih protagonista, tumači kroz prizmu pretpostavljenog bogumilskog neomanihejskog dualizma za koji vjeruje da do danas živi kroz kulturu.

Kao čitatelj, s time se nisam mogao složiti. Vjerovao sam da je ono bošnjačko kao razlikovno u djelu protagonista ostvareno kroz prizmu naslijeđenih i osviještenih vidova islamskog svjetonazora. Čisto etimološki čitana, riječ Islam znači pomirba. Pa kako bi drukčije i moglo biti kad je univerzum, kako nas uči Kur'an, sazdan od parova, komple-

[*] predsjednik Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske „Preporod“

mentarnosti dakle, a ne suprotnosti? Kontrast svoj identitet oblikuje oštrim naglaskom na potpuno razdvajanje od drugog i tako počiva u zamrznutoj slici bez ploda i mijene. Komplement, pak, traži sklad s onim od svoje vrste, kojemu je sličan, a različit upravo u potencijalu plodonosnog sudjelovanja u vremenu i prostoru. Na moju radost i iznenađenje, rahmetli Idrizović je poslije promocije iskazao suglasje s mojim čitanjem filozofskih aspekata njegova djela, što nam je bio uvod u više ugodnih, filozofijom začinjenih razgovora.

Druga iznimna činjenica Idrizovićevog djela je njegovo razmatranje onoga što bismo danas zvali pitanjem manjinske kulture i europskog identiteta. Kada govori o Maku Dizdaru, naglašava njegov europski identitet doživljen kao kozmopolitizam nasuprot eurocentrizmu. Idrizovićeva svijest o smrti kulture u asimilaciji ili izolaciji te genocidnosti mitologizacije zavičaja proročanski je snažna. To danas znamo svi. Jer istinski umjetnikov zavičaj je ”kultura /kada/ ima prirodnu unutarnju težnju putom nadilaženja osloboditi se svojih ograničenja … ka univerzalnom”.

Sarajevo

Sead BEGOVIĆ

NOVO KOLO OTVORENIH ZNAKOVA NUSRETA IDRIZOVIĆA

- Efendija u tajnom gradu -

Kada sam predstavljao novu knjigu istaknutog bošnjačkog i hrvatskog književnika Nusreta Idrizovića, iskreno sam se nadao da neće biti i zadnja jer je Nusret, i u bolesti, pokazivao iznimni interes za književno istraživanje i pisanje. Nažalost, efendija riječi je nedugo nakon promocije svoje zadnje knjige preselio onkraj stvarnosti. Ovo velebno izdanje popraćeno je književno kritičkom i književno povijesnom aparaturom iz pera dr. Envera Halilovića koji nas već na prvim stranicama uvodi u svu složenost ovog potresnog romana. Besprijekorno tehnički opremljena, ova knjiga sadrži i ulomke pojedinih kritika onih kritičara koji su zadnjih godina pisali o Idrizoviću. Dovoljno je istaknuti, između ostalih, akademike Juru Kaštelana, Tonka Maroevića i Dubravka Jelčića. U naše doba, kada se nude knjige u jeftinoj ambalaži, možemo unaprijed i s radošću zaključiti da otvaramo, listajući, knjigu koja zaista ima težinu: odnos prema zbilji, povijesnici, a bome je i ukrašena stilskim gospodstvom. Ako bismo se zapitali o žanrovskom određenju ovoga romana umah bi ga odredili kao *povijesni,* s neobično izgrađenim psihizmom likova, ali i sa čvrstim moralnim stavom te sa složenim društveno političkim implikacijama koje su nastale na sandžačkom tlu nakon Drugog svjetskog rata. Riječ je dakle o složenosti, poteškoćama i specifičnostima života Bošnjaka Sandžaka. Maštovit i vrstan stilist, Idrizović gradi istinitu i dirljivu priču bez zadrške. Predstavlja nam se pisac koji je izučavao književnu tradiciju Sandžaka sačuvanu u svim glavnim tipovima – od stare književnosti na orijentalnim jezicima, alhamijado književnosti, narodnog usmenog stvaralaštva pa sve do modernih iskustava.

Kao književni učenjak Idrizović sva ta dobrodošla iskustva osjeća čitavim svojim spisateljskim bićem. I što je posebno važno, čitač već na prvim stranicama upoznaje onog koji se nikada nije odrodio od bošnjačke tradicije, one koja je upravo najbrojnija na Sandžaku. Kao književnik *trojak*, kojega cijene u Bosni, Hrvatskoj i Sandžaku, ovim se romanom trajno vezao uz svoju prvotnu domicilnost. Nju pak ponajbolje određuje glavni akter u romanu – efendija koji začudno sintetizira, strpljivo i predano,

posredstvom autora, jedan prostor monoteističke religije – islam – dajući mu integralnost i onu vječnu ozbiljnost na razini spoznaje i iskustva.

Idrizović je provjereni, antologizirani pisac, prepoznat u esejističko-beletrističkom ciklusu u knjigama *Kolo bosanske škole smrt,* zatim *Kolo tajnih znakova* i *Kolo svetog broja.* Idrizović je nadasve bio poznat kao pisac povijesne sudbe Bosne. Napisao je sedam romana, ali je iznad svega, u Hrvatskoj, prepoznat s karizmatičnim i esejiziranim romanima u kojima je nakon svih bezazlenih tumačenja fenomena stećaka napokon dotaknuo „tajnu". Za svoju trilogiju bio je nagrađivan. Primio je nagradu Željezare Sisak (1984. godine) za najbolju knjigu eseja u bivšoj Jugoslaviji, nagrađen je i najvišom hrvatskom nagradom „Vladimir Nazor". Izuzetno je zapažena njegova knjiga „Hude sudbe" u kojoj je razložno dokazao da je silovanje muslimanki i katolkinja bilo programirano kao program slamanja otpora i gubljenja smisla postojanja. Idrizović je bio mudroslovan čovjek koji je za života emitirao gospodstvo stila, pa i kada je riječ o radio-drami. One su izvođene uglavnom na Radio-Zagrebu i više su puta repризirane. Također je dramatizirao više od stotinu romana domaćih i stranih autora za emisiju Radio-roman. Riječju, Idrizovićeva se valorizacija, kao književnika trojaka tek očekuje. Osobno je znao reći: „Imam svoj san i on je djelomice ostvaren pa makar i u tuđim snovima".

U ovom će romanu Idrizović staloženim pripovijedanjem, prepunim lijepih slika i filozofsko religioznih opservacija, jezikom sandžaklije koji zna i ono pučko, zaokružiti živote onih koji su živjeli pod srpsko-crnogorskom vlašću. Idrizović razotkriva komunističke ideologeme, ali, začudo, nije indiferentan spram podložničke vrste iz redova svojih sunarodnjaka-džematlija. Posebnu će građansku hrabrost iskazati, u vrsnoj dijaloškoj organizaciji teksta, pri opisima svih oblika terora, kao što je kolektivno stradanje i genocid u Šahovićima, zatim u sramotnim događanjima kao što su rušenje džamija, ubijanju derviša pa čak i kamenovanju hodže. Pritom, što je posebno važno, Idrizović ne projicira mržnju, jer, ustvrdit ćemo, nikada nije bio politički kozer. On naprosto raspolaže inspiracijskim resursima kao što su osjećaj za povjesnicu, istinu i pravdu koje se razotkrivaju na zbiljnoj pozornici. To su ujedno i temeljna polazišta Idrizovićeva književnog svijeta: ljudsko stradalništvo, a s ovom knjigom i komunistička prošlost. Ne zaboravimo još da je autor sa svojim meditativnim dijelovima u romanu opsjednut čovjekovom svetošću ispred podmuklica i udvorica. I upravo će time Idrizović razgaliti svakog časnog, odškolovanog i profinjenog čitača. Na ovom mjestu treba citirati kraći izvadak iz kritičkog osvrta Hadžema Hajdarevića o knjizi „Kolo bosanske škole smrti": *Za ovog pisca ništa ne znače lišajevi i mahovina vremena, on će je naprosto sastrugati i prepoznati kao naša vlastita tisućljetna lica.*

Pred nama je dakle književna uspješnica autora koji dobro varira i koristi estetsko teološke principe islama (uostalom Idrizović potječe iz obitelji učitelja vjere). No, to samo po sebi nije dovoljno. Bilo je potrebno mnogo truda da se uoče stare povijesti ideja, na posve nov način, kada one postaju aktualne isto kao što su to današnje vijesti. Idrizović nas uči kako da razmišljamo o sebi, uz temeljna vjerovanja, čuvajući se pritom sumornih nauka. Iako se javlja u razdoblju između kasne moderne iz pedesetih prošloga stoljeća i narastajućeg postmodernizma, neće se navući ni na jednu od tih paradigmi. Kao što rekoh, staloženim će pripovijedanjem, prepunim bujnih slika, podjednako biti interesantan i koristan povijesti hrvatskog, bošnjačkog i sandžačkog romana. Posebno šarmira njegova sposobnost da zaokruži glavne aktere u romanu, kao što je život efendije na prostorima pod srpsko-crnogorskom vlašću, gdje se nikada nije opraštalo. Takve će narativne intonacije, potpomognute brojnim vjerskim, Kur'anskim aluzijama, pojačati dojmljivost romana koji teži rasvjetljavanju čovjekove egzistencije i civilizatorskih prijetnji. Idrizović zaista umije prepoznati nešto iskonsko, ono nešto što se ogleda kao tisućljetno lice – kao u ogledalu.

Glisnica, Pljevlja

Faruk DIZDAREVIĆ

IZMEĐU IZRECIVOG I NEIZRECIVOG

(Nusret Idrizović, *Bistrička svitanja*, Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Zagreb, 2003)

Poezija Nusreta Idrizovića sabrana u stihozbirci *Bistrička svitanja* neposredno je inspirisana klasičnim sukobom dvije stvarnosti – stvarnosti unutarnjeg svijeta u čovjeku i stvarnosti spoljašnjeg svijeta. Poezija, inače, pruža takvu prirodu sadržaja koji se u fenomenološkoj analizi i desimbolizaciji daju rastumačiti kao sukob čovjeka i svijeta. Korak dalje od ove početne premise u konstituisanju pjesničkog svijeta predstavlja sažimanje, istovremenost hronološki i suštinski izmještenih pojava koje se kontekstom povezuju, međusobno sklapaju u nova tumačenja. Da bi stvaralački ovaplotio svoju ideju Idrizoviću je bila potrebna riječ koja posjeduje magijsku snagu. Uzeo je pojam ***voda*** (koja se emanira i kroz pojam ***česma***) kao središte svog intelektualnog, filozofskog i emocionalnog nimbusa. U leksički i simbolički pažljivo toniranoj širini *česma/voda* je u ovoj poeziji mobilna planetarna figuracija svijeta čistote. Vidi se iz Idrizovićevih stihova da autor osjeća njenu „bliskost do ushita i bola". Iz ove metonimijske perifraze, Nusret Idrizović crpi i još jednu, *privatnu,* dimenziju kojom naglašava autopoetičko opredjeljenje da pjesmom reaguje na život sam i njegovo ustrojstvo, na bič istorije koji fijuče nad glavama pojedinaca i naroda, utiskujući krvave šare po nečitkom pergamentu „ljudske komedije".

Česma je pjesnikova magijska basma koju upotrebljava u raznim prilikama i značenjima. Poznato je da je voda čest simbol u bošnjačkoj starijoj i savremenoj poeziji, ali čini se da Idrizovićeva voda označuje drukčiji simbol nego kod drugih pjesnika. Finkcija spiritus aqua u okviru njegove poezije je, prije svega, samotumačeća. Odnosno, ona se koristi kao specifično hermeneutičko *sredstvo* pomoću kojeg lirski subjekt nastoji istumačiti (i) vlastiti identitet. S druge strane i za čitaoce pojmovi česma/voda predstavljaju katalog „operativnih modela" (Žan Starobinski). Odatle čitalac ličnim izborom preuzima pojedine *modele* i preko njih pokušava dešifrovati zakonitosti Idrizovićevog poetskog pisma, princip djelovanja njegove priče, često i ne sluteći da time interpretira i samog sebe.

Naslovivši svoju knjigu pjesama sa *Bistrička svitanja* (Bistrik je dio grada Sarajeva), Nusret Idrizović odredio je istovremeno koordinate za tumačenje svojih lirskih zapisa, baš kao što je to učinio imenujući cikluse u njoj: „Jedino naše sklonište bile su nebeske sjenke", „Zborna mjesta dobrih", „ Izvode nas u divljinu i tamane kako sami hoće". Pa i ostala dva poetska kruga: „Ljubavne besjede" i „Uživao sam u strastima rođenim iz njihove veze s nebesima" ako se posmatraju u kontekstu podrazumijevajućih antimonija, nadovezuju se na ono što bismo mogli nazvati suštinski dijaloškom formom ove poezije.

Stojeći na visokoj tački ljudske i literarne zrelosti, superiornošću čovjeka koji je prošao sito i rešeto i umjetnika svjesnog svojih dometa autor veli da je naš život proces neprestanog umiranja koje prestaje jedino s okončanjem samog tog života. Meditirajući o životu i njegovim raznolikim manifestacijama u prošlosti i sadašnjosti, o neprekidnom trajanju, nadovezivanju i prepoznavanju, pjesnik sugeriše, već je rečeno, postojanje duboke povezanosti između *izvora* i *ušća,* odnosno života i smrti. Pjesnik dakle vidi smrt kao neodvojivu pratilju života, njegovo neizbježno naličje: *„U duhovnoj svjetlosti česma radosno mrmori: / Život i smrt su jedno"* („Jedva čujni vrisak potisnute i nezadovoljene").

Prodori vječnog u prolazno i putevi njegovog dosezanja, pronađeni u istoriji, kulturi, materijalnom i duhovnom ali i u svakodnevnom i modernom, često zadivljuje lakoćom kojom pjesnik, vješto koristeći umjetnička sredstva, značenja prebacuje sa jedne na drugu ravan. Krug koji opisuju sklad i haos (u promjeni) ukazuje na opštu vezu Idrizovićeve poezije s filozofskim postavkama Heraklita da se nikada ne zagazi u istu rijeku i da je vječnost samo krug promjena. Ovakvim zakonom omogućeno je neprestano kretanje, rađanje, umiranje, ćutanje i pjevanje, dolaženje i odlaženje – sveopšti ciklični tok civilizacijskih zbivanja.

Vrijeme nije samo trajanje, ono je i mjera, sud o svemu što je bilo i što će biti, uzaludnosti i svrhe, poraza ili djela koji će nadživjeti *zadatu konačnost.* Smisao ovakvih uspostavljanja veza sa misterijom vremena je u tome da se biće, svijet u biću i svijet oko bića, osjete cjelinom. Iako svijet gleda iz perspektive vječnosti, iz dubine izčezlih stoljeća, Nusret Idrizović je istovremeno i u svom vremenu, u vrtlozima i plićacima sadašnjosti. Pamtilac je i odašiljač poruka „od kraja do beskraja". Neopterećen iluzijom o izuzetnosti sadašnjeg vremena u kojem, kao nikad ranije, magistra vitae upućuje svoje božanske sledbenike per aspera ad astra Idrizović nastoji da u njemu označi određene trenutke ljudskog postojanja. U djelu *Načelo nove znanosti* Đanbatist Viko, pored ostalog,

ukazuje na izvjesna ponavljanja, na sličnost ili istovjetnost trenutka u prošlosti i sadašnjaosti, na cikličnost istorijskih zbivanja.

U Sarajevu, na Bistriku, pjesnikovoj intimnoj geografiji, u slici ratnog, izokrenutog života, istorijske okolnosti iznjedrile su takvu psihološku klimu u kojoj negacija ostavlja dužu sjenku od samih stvari, što vidimo i kod autora *Bistričkih svitanja.* On slika svijet gori od svih, da je još samo malo gori nebi ni mogao postojati (po Šopenhaueru). Pjesnik tako kazuje o zatamnjenju smisla i relativizaciji svih čovjekovih očekivanja u pogledu ustrojstva svijeta i određivanja pojedinca u njemu. Za pjesnika je život „mješkoljenje nadiruće vode u mjesečevim ritmovima". Stara ideja da umjetničko djelo prevazilazi pojedinačnu egzistenciju, te time i transcendira prolazno, ovdje je dopunjena odgovarajućom pozicijom umjetnika, pjesnika. Simbolično označena kao voda / česma, pjesnička teritorija se definiše kao neomeđena, univerzalna.

Čovjek je otuđen i usamljen u svom krugu jer ne zna kako da uspostavi kontakt ni sa samim sobom a kamoli sa drugima oko sebe. Zato Idrizović i versifikacijski odražava taj nemir sukoba u *fuziji žanrova*, kako kaže Renato Pađoli. Teorijski i poetološki Idrizović, sasvim sigurno, potpuno je svjestan da ovo miješanje diskursa otvara nove mogućnosti značenja. Povezivanje, spajanje naoko različitih motiva (ljubav, kosmička usamljenost, rat, i tako dalje) na osnovu zajedničke, pjesnički određene semantike, neminovno dovodi do samjeravanja vrijednosti ovih stihova koje se određuje samo na osnovu jednog kriterijuma: koliko će se oni ugnijezditi u pamćenje i tu potrajati bez obzira na odrone vremena i nevremena koji će se na njih survati.

Bistrička svitanja Nusreta Idrizovića je djelo duboke filozofske i pjesničke misli. Završna pjesma ***Mirzine domovine*** (kojoj i sam naslov obezbjeđuje posebno značenje, značenje rezimea, finalnog rješenja) glavnu temu zbirke podiže na izrazito simboličan nivo. Poslednji trostih glasi:

„*Tu skonča Mitza potresene duše / Pobjede, kažu, nisu trajne. Kao ni porazi / Svaki je izbor na provjeri"*. Ton u pjesmi je melanholično težak; lirski subjekt ostavlja utisak čovjeka željnog vazduha koga neka čvrsta ruka odozgo gura pod vodu zato što misli da tako treba.

Izgledalo je da će se desiti čudo, da će Bosna umivena dočekati, u svojoj velikoj tihoj prednosti, neko bolje vrijeme. Pjesnik kaže da je ona pozornica koja se prečesto urušava, ali i traje, opire se vremenu, kao antički Epidaurus.

Ova poezija ne daje definitivne odgovore; Idrizovićev poetski svijet je pun slutnji i pitanja. On ispituje varijacije velikog kruga postojanja. Govori o: dobru i zlu, o ljubavi čovjeka i žene, o ljubavi kao principa sveopšteg opstanka i održanja, o ljubavi Boga i prirode, o zavičajnim krajolicima i čežnji, o vodi, o istini i hrabrosti, o snovima, o tuzi kao univerzalnom stanju čovjeka, o duhu naroda, o moći ljudskog duha, o ratu, o stradanju i razaranju Sarajeva, o razmrskanom svijetu i raskidanim jedinkama u tom svijetu, o budućnosti, o bezdomovnicima, o Dobrima, o onima koji treba da podignu srušene mostove, povežu dvije obale nade… Poneseni magijom istinskog poetskog proniknuća ovog pjesnika, nama se, koji stojimo na dvije obale čitanja, čini da pratimo odbljeske iste rijeke, čujemo eho glasova okupljenih oko česme, koji spajaju vremena i naraštaje.

Ako bismo govorili o određenoj lirskoj dinamici ove poezije, onom energetskom polju koji stoji unutar pjesme a koje se opire svakoj definiciji, onda bismo morali imenovati i njene krajnje okvire, odnosno njene, uslovno rečeno, polove. Izrecivo je ovdje suprostavljeno neizrecivom, u mjeri u kojoj život stoji prema besmrtnom, svjetlost logosa prema sjenovitim predjelima prolaznosti i svakidašnje jadikovke, promjene prema vječitom vraćanju istog. Ovo su neka od pitanja na koja poezija Nusreta Idrrizovića nastoji da pruži odgovor, dodirujući poput klatna ivice izrecivog i neizrecivog. Jedan od tih odgovora krije se svakako i u načinu kako su postavljena.

Kao vrsnom poznavaocu jezika njegovo jezičko graditeljstvo ne djeluje ishitreno i razmjetljivo, jer su njegove jezičke kovanice proistekle iz autentičnog narodnog jezičkog osjećanja (ljetorast, žednik, ledinak, vidjelica, i slični pojmovi). Isto tako su i veoma uspjelo sklopljene neke sintagme, kao: česme rujne, kamen – voda, bezbratne zore, vodene zvijezde… Tu se, naizgled, spajaju nemogući pojmovi.

Kad se razmatra poetika naslova pjesama Idrizovićevih (*Nedovršeni vijek kruga; Buktinja nemoći; Lutao sam negdje blizinom života; Pustolovine boja; Pustinja dobra; Zalutali vidici; Miris egzotične ljepote…*) vidi se da su oni po pravilu veoma asocijativni i simbolični, što predstavlja takođe jednu od vrijednosti njegove poezije.

Pjesme u metrički određenim stihovima, čiji je slobodni ritam često na granici proznog izraza, izgledaju kao dijelovi o pjesnikovom životu, ali i o životu uopšte. Elokventan, odmjeravao je i sudio bez pristrasnosti, proširivao granice samosvijesti, otkrivao drugima. Nusret Idrizović je

znao da, kako je davno govorio jedan pjesnik, „tijek zemaljskog stana izmiče bjeguć“, da nema života za rasipanje, da blago preostalih zrnaca svoje pjesničke klepsidre treba da iskoristi na najbolji način – plemenitom misijom neimarenja, podizanjem mostova nad ponorima mržnje i besmisla. Šimićeva opomena („Čovječe, pazi da ne ideš malen ispod zvijezda“!) u Idrizovićevoj interpretaciji izgubila je astralnu vertikalu i usredsrijedila se na zemlju koja je (bila) „smrtnim sjemenom posijana“.

Sve što smo rekli, ili je trebalo da kažemo, obezbjeđuje ovoj poeziji trajnost, kako u pogledu tematskih opredjeljenja, tako i u pogledu konačnog iskaza. *Bistrička svitanja* je knjiga za polagano i ponovljeno čitanje. Vrijednost njenom prvom izdanju (nakladnik Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Zagreb, 2003) daje i studiozan pogovor profesora doktora Envera Halilovića, sa dobro uočenim i formulisanim konstantama poezije Nusreta Idrizovića.

Hrte, Prijepolje

Pošćenje, Šavnik

Novakovići, Žabljak

Rajko CEROVIĆ

SVIJET PROŠLOSTI I MOŽDA TRAGIČNIH PREDSKAZANJA

Vijencu izuzetno značajnih književno-stvaralačkih individualnosti, afirmisanih u Crnoj Gori i širom bivše zajedničke države, koje vode porijeklo iz Bijelog Polja, nesumnjivo pripadaju braća Idrizovići, Nusret i nešto stariji Muris. Književno su se ostvarivali u dva kulturna centra. Muris pretežno u Sarajevu, a književno znatno plodniji Nusret u Zagrebu i Sarajevu. Njihovo zavičajno stvaralačko bratstvo puno je značajnih književnih imena koja su široko poznata na prostorima bivšeg zajedničkog jezika. Pomenimo pjesnika Rista Ratkovića koji je prvi za književnost otvorio kao tajanstvenu seharu bjelopoljski kraj, zatim Ćamila Sijarića sa njegovom grandioznom naracijom, darovitog i protivurječnog Miodraga Bulatovića, rano preminulog Blaža Šćepanovića, kreativno gnjevnog Marka Vešovića, i još niz drugih koji su se manje ili više potvrdili u književnoj ravni ne samo na prostoru Crne Gore. O ličnosti i djelu usmenog pjevača Avda Međedovića, tvorca epa homerskih razmjera, koji je prethodio pomenutoj plejadi bjelopoljskih književnih stvaralaca ne treba ni govoriti.

Slučaj je htio da su braća Idrizovići relativno skromno bili neposredno prisutni u crnogorskoj književnoj stvarnosti. Nusret se povremeno javljao u crnogorskom časopisu *Stvaranje*, ali o nekoj stalnijoj saradnji ili življem učešću u crnogorskim literarnim prilikama nije se moglo govoriti. Zbog toga su, i pored njihove značajne književne afirmacije u Zagrebu i Sarajevu, braća Idrizovići u Crnoj Gori relativno manje poznati. Današnji naučni skup u Bijelom Polju predstavlja ne samo neophodni dug prema djelu dvojice značajnih stvaralaca iz ovoga grada, nego i znak donekle probuđene samosvijesti građana Bijelog Polja u vezi sa nespornim vrijednostima i ličnostima koje su odavde potekle. Prava je šteta što ovaj naučni skup nije organizovan bar koju godinu ranije dok je Nusret još bio u životu. Nadajmo se da će, apsolutno zasluženo, jedna od bjelopoljskih ulica uskoro nositi Nusretovo ime.

Poslije ovog kraćeg uvoda, dozvolite da naznačim temu moga današnjeg izlaganja. Govoriću o djelu Nusreta Idrizovića kroz njegov ro-

man *Kolo bosanske škole smrti*, kao prvom tomu njegove romaneskne trilogije posvećene stećcima, tom jedinstvenom fenomenu balkanske, odnosno prije svega bosansko humske istorijske i kulturne prošlosti. I ako roman *Kolo bosanske škole smrti* sa dva sljedeća romana posvećena istoj temi: *Kolo tajnih znakova* i *Kolo spasa* predstavlja organsku umjetničku cjelinu, i najkompletnije književno ostvarenje Nusreta Idrizovića, plod punih dvadeset stvaralačkih godina pažljivih istraživanja, putovanja po nekropolama, snimanja i proučavanja bosanske istorije, arheologije, antropologije, etnologije i religije - izgleda mi da je prva knjiga pomenute trilogije *Kolo bosanske škole smrti* dovoljno inspirativna za jedan pristup koji apriorno ne isključuje brojne asocijacije i na njegov dvotomni nastavak.

Stećci su prosto opsesivna Nusretova tema, njegova strast, i, gotovo bismo mogli reći, stvaralački usud, tema koja je izazivala u njemu najdublja izražajna treperenja i polja u kojima se reflektovala njegova visoka multidisciplinarna naobrazba i, nesumnjivo i u drugim Nusretovim djelima potvrđena, rafinovana književno jezička kultura.

Šta je to toliko fascinantno i nesumnjivo trajno opsijedalo darovitog Nusreta Idrizovića da bi temi stećaka poklonio dvadeset svojih najboljih stvaralačkih godina? Da li je u pitanju pjesnička potencija ove teme, da li jednostavno zov drevnih vremena koja traže novo tumačenje i osvjetljenje, da li autorova svijest o tome da su stećci najoriginalnije i najsamosvojnije istorijsko i kulturno nasljeđe ovog dijela Balkana, prevashodno Bosne i Humske zemlje, da li skoro trovjekovna realnost srednjovjekovne bosanske crkve i države do momenta osmanskog osvajanja pomenute teritorije? Da li možda istorijsko iskustvo neponovljivog bosanskog vilajeta koji je usred velikih srednjovjekovnih sila, na granici carstava i uticaja, uspijevao da nam, bar kroz stećke, ostavi trag o svome postojanju i dugoj tragičnoj borbi za opstanak uprkos ni malo povoljnim okolnostima? Da li ljepota, jednostavnost, simbolika i zagonetnost ornamenata, ukupne likovne građe i skromnih verbalnih poruka urezanih na većinu danas sačuvanih stećaka? Da li, opet, kroz dugo bavljenje ovom temom, odnosno strasno istraživanje, fotografisanje, sređivanje postojeće literature i dokumentacije, autorova svijest o stećcima kao najoriginalnijem bosanskom kulturnom nasljeđu, neponovljenom izvan balkanskih prostora ni na Zapadu ni na Istoku? Da li je tragika progonjenih bosanskih „jeretika“, bogumila ili patarena, možda i nesvjesno mogla sugerirati piscu romana *Kolo bosanske škole smrti* nešto od sudbine današnje Bosne, koja je još za života Nusreta Idrizovića, doživjela genocid velikih razmjera, sličan onom uništavanju i pokušajima čerupanja Bosne u bogu-

milsko vrijeme. Dok danas čitamo ovu knjigu, odnosno ulazimo u tragiku bosanskih „krstjana“, izloženih istrebljivanju i od zapadne katoličke i istočne pravoslavne crkve, jednostavno ne možemo a da ne osjetimo prožimajuću jezu i brojne asocijacije na nedavnu bosansku prošlost.

Da li je, možda, Nusreta Idrizovića na dugo bavljenje temom stećaka, bogumilstvom i srednjovjekovnom bosanskohumskom državom, natjerao revolt prema brojnim ideološkim i istoriografskim uprošćavanjima, prekrajanjima i savremenim frustracijama pretežno kvazi političke prirode, pa je poželio da artikuliše svoj literarni otpor, i ako se istinska dostignuća nauke u ovoj oblasti u Nusretovoj literaturi nikako ne zaobilaze ili bagatelišu?

Govoreći o značaju stećaka za domaću, prije svega, kulturnu istoriju, pisac solidnog predgovora za knjigu *Kolo bosanske škole smrti,* izdanje zagrebačkog Globusa 1984. godine, Snješka Knežević, u prvom redu se ispravno poziva na Krležu „koji je, kaže autorica, pojavu i značaj stećaka poimao kao izraz kulturne samosvojnosti i neprijeporne vlastitosti naroda južnoslavenskih prostora, uzimajući ih kao čvrst potporanj svojih teza o jednoj kulturi što je trajala i dosegla najviše vrhunce u Evropi i protiv Evrope“. Neka mi bude dozvoljeno da ovdje prvi put iznesem i stav o stećcima proslavljenog pisca Meše Selimovića koji mi je saopštio usmeno u razgovoru na velikoj izložbi Umjetnost na tlu Jugoslavije priređenoj u sarajevskoj Skenderiji. Dok smo čekali da se televizijska ekipa postavi za razgovor sa velikim piscem, Meša je pokazujući premalo oduševljenja za čitavu izložbu, rekao: „Malo što je od ovoga autentično naše. Mnogo je tu imitacija drugih. Naši su samo stećci i srednjovjekovne freske u manastirima.

Snješka Knežević u svom predgovoru za roman *Kolo bosanske škole smrti* podsjeća na još jednu dobro poznatu i značajnu činjenicu. Jedan od najdarovitijih i najostvarenijih pjesnika sa naših prostora Mak Dizdar, inspirisan verbalnim porukama sa stećaka, sačinio je jednu od najzačudnijih i najoriginalnijih zbirki pjesama koja se pojavila na bivšem jugoslovenskom prostoru.

Ako je navođenjem ovih sudova slavnih domaćih stvaralaca donekle objašnjen motiv, strast i opsesija Nusreta Idrizovića za stećke i svijet koji nam ih je ostavio, da vidimo kako ovaj pisac tu materiju literarno osvaja i prilagođava svojoj književnoj prirodi i temperamentu. Odmah bih postavio pitanje žanra Idrizovićeve knjige *Kolo bosanske škole smrti.* Označena je kao roman i ako, po mom skromnom uvjerenju, pripada jednom višežanrovskom obrascu, nesumnjivo za vrijeme u kome je prvi put

objavljena izuzetno modernom književnom postupku, koji svoj procvat doživljava u današnjoj književnoj realnosti. Koliko i romanom mogli bismo ovu knjigu označiti i nadahnutim Idrizovićevim mega esejom, ili vještim međusobnim prožimanjem naoko nezavisnih poglavlja, ali ipak u funkciji jedinstvene teme. Da nije riječ samo o klasičnom romanu, prema školski pojednostavljenim mjerilima, govori i činjenica da u knjizi nema hronologije događaja ili hronološki praćenih sudbina njenih brojnih likova. Kad je o kompoziciji knjige govor mogli bismo reći da je sačinjena od koncentričnih krugova u kojima je hronološki red najmanje bitan. Sve je podređeno bogatoj i nadahnutoj naraciji koja uvijek nalazi svoje pravo ishodište u novom poglavlju, delikatno zaokružujući cjelinu koja ni jednog trenutka ne djeluje zamarajuće ili manje inspirativno. Kad Idrizovićev narativni nerv naizgled zakaže, ili izgleda da se približava kraju konkretnog poglavlja, autor citira neki od zapisa sa stećaka kao: „Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kakov jesam ja“, čime ukupno Idrizovićevo pripovijedanje dobije novi lirski zamah, nerijetko pretvoren u gotovo dramsko tkivo, posebno karakteristično za poglavlja koja se tiču vremena kralja Tomaša i postepenog rasula bosanske i crkve i države.

Nije jednostavno razlučiti da li su Nusreta Idrizovića više fascinirala „krstjanska“, alijas bogumilska, odnosno manihejsko pavlićanska vjerovanja, sve nazive uzeti sa nužnom rezervom, ili ukupan život i stradanje svijeta koji je svojom izvornom čestitošću i naivom istinski služio Bogu. Ili pak likovna ljepota stećaka, značenje simbola i arabeski u njima ucrtanih, ili, što je izgleda vjerovatnije, riječi i poruke na stećku koje posjeduju čudesnu izvornost, ljepotu i smisao života na zemlji, odnosno tugu i veličanstvenu pomirenost sa smrću, ali i monolitnim kamenim spomenikom želju pokojnika da obezbijedi sebi dugo trajanje u svijetu potomaka. Evo, šta stoji na stećku dijaka Draževslava iz 1367. godine:

A se pisa
Draževslav dijak
Rodom Bojić

Svojom rukom
Malokorisnom
Zemlja mi je mati
A otačastvo grob

Ot zemlje jesmo
I u zemlju unidemo.

Novakovići, Žabljak

Evo jednog epitafa iz XV stoljeća:

S mojom drugovah družinom
I sagiboh na razmirnoj krajine
Kon moga gospodina

I donesoše me družina
Na svoju plemenitu baštinu

I da je proklet
Tko će u me taknuti.

Nesrećni slovenski živalj u Bosni i Humu prihvatao je vjeru na svoj narodni način. Hrist je bio nesporan kao spasitelj, ali bosanski „krstjani", bogumili ili patareni, nijesu umjeli pojmiti apstrakcije tipa Marijinog bezgrešnog začeća ili bukvalnog tjelesnog Hristovog vaskrsenja. Uz to su njegovali i djelove svoje stare slovensko paganske tradicije, obožavali zmiju kao jednu vrstu kućnog zaštitnika, što im je ostalo od Ilira. Nijesu pravili velike i skupe bogomolje, vršili jednostavnu službu najčešće na otvorenom ili u sićušnim crkvicama i siromašnim seoskim kućama. Kult smrti ili obožavanje predaka bilo im je posebno blisko, ali koliko su baš vjerovali u zagrobni život govore tužne i cinične poruke sa stećaka: „Da je proklet tko će taći groba moga vječitoga". Ko naredi da mu se ove riječi urežu u stećak, kao nadgrobni spomenik, nije mnogo uvjeren u to da ga čeka rajsko naselje. Istina, vjerovali su u besmrtnost duše, bivali heretici, dvobošci, dualisti, maniheji i ako nijesu znali u čemu je njihova jeres i zbog čega su toliko proganjani. Nijesu žuđeli za bogatstvom, ali ni tjelesno uživanje nijesu smatrali grijehom.

Bježeći od pogroma i rimskih katolika i vizantijskih ortodoksa, u vrijeme osmanskog osvajanja Bosne, lakše su prihvatali islam, tim prije što, posebno u početku Osmansko carstvo nije u ovom slučaju insistiralo na prisili. Bar život im je bio zagarantovan, prelaskom u zaštitu moćne carevine. No, u vjekovima preživjeloj vjerskoj mržnji, ali i velikodržavnim projektima, i sa istočne i zapadne strane, Bošnjani su bili u proteklom ratu ubijani bez i malo svijesti o tome da su u pitanju slovenska braća, sa u srednjem vijeku visoko razvijenom slovenskom, i, komotno možemo reći, istovremeno specifičnom hrišćanskom kulturom.

Autora romana *Kolo bosanske škole smrti* sudbina srednjovjekovne Bosne i njenih ljudi uzbuđuje kao da je riječ o piščevim savremenicima, čime se potvrđuje logična teza da nema literature izvan piščeve savremenosti, odnosno izvan njegovog, koliko god uspijevao da ga skrije, konkretnog životnog, pa tek onda literarnog iskustva. Zbog toga sam se usudio da kažem kako je knjiga *Kolo bosanske škole smrti*, sporedno je koliko autorski svjesno, neka vrsta gotovo bukvalne anticipacije bosanske stvarnosti posljednje decenije sada već prošlog vijeka. Pri tome ne mislim da je Nusret Idrizović prorok ili nekakav jurodiv, ali moram priznati da me je pažljivo čitanje ove knjige vuklo čestim asocijacijama na najnovija bosanska stratišta. I ona plemenita naivnost kojom su, recimo, Sarajlije dugo vjerovale u Evropu i navodni civilizovani svijet, a ovaj im doturao humanitarnu pomoć prije nego će biti ubijani, ima nešto od tragične „krstjanske“atmosfere preovlađujuće u Idrizovićevom romanu. Pa i taj naslov *Kolo bosanske škole smrti* kao da se može komotno postaviti, i kao metafora i bukvalno značenje, iznad nedavne bosanske prošlosti.

Ponovno čitanje Idrizovićeve trilogije, posvećene ne samo stećcima nego i jednom svijetu koji je svojevremeno izdisao pod brutalnošću „civilizovanih“ sila, nudi ne samo neophodnu edukaciju u vezi sa bogumilskim vjerovanjima, nego i pruža puni estetski doživljaj, možda do sada donekle potisnut i nedovoljno uočen.

Smrduša, Nikšić

Rogatica

Nusret Idrizović

Hadžem HAJDAREVIĆ

NA IDRIZOVIĆEVU STEĆKU VREMENA

Naslov za ovo moje saopćenje uzeo sam iz jedne sintagme Midhata Begića „na stećku vremena“. Poslužio sam se tim naslovom iz razloga što je Idrizovićeva romaneskna trilogija najdirektnije vezana za Bosnu i njenu povijest.

Stećci nisu samo osobiti kulturološki fenomen jednoga prostora. Njihova fenomenobilnost vezana je za različite društveno-psihološke uvjetovanosti u vremenu. Ovim naslovom „Na Idrizovićevu stećku vremena“ nastojim povezati Maka Dizdara, kao najvećeg pjesnika Bosne i kojemu su stećci bili živa inspiracija, i najvećeg prozaistu u oživljavanju stećaka i uopće ovog dijela bosanskih starina i samozatajnosti. Mi smo i dan-danas još uvijek jednako opčuđeni stećcima. Njihovi oblici, reljefi, simboli u kojima bismo htjeli, kao u ogledalu, prepoznati vlastita lica, šutnja koja nas opčarava i ignorira - uvijek nas na drukčiji način upliću u mreže svojih značenja, poruka i mogućih interpretacija. Njihov ionako umagljeni semiološki sistem još više „onepoznaćujemo“ mnogovrsnim aktualnim kompleksima, frustracijama, mučaljivim ideološkim prenemaganjima, pa se skoro plašimo do kraja *dešifrirati* šta jeste podignuta ruka, *čije* je oko pratilo jelenja pojilišta, *čija* je mišica skrivala mač (možda da našu glavu njime brani). Škrte, zgusnute riječi i simboli stamenjeni na praizvorima mnogovrsnih evropskih i azijskih vjerovanja svojom nas neumoljivom „semantičkom tišinom“ zbunjuju, obmanjuju i skreću s pravoga puta u dekodiranju njihova ukupnijega znakovnog sistema. Jer kad počnemo *tumačiti* zašto ovdje zmija, ovdje krst, ovdje polumjesec, ovdje ljiljani, kuda se odmetnulo poneko slovo iz riječi, u strahovitoj smo opasnosti da se cio naš otkrovenjski zanos pretvori, kako bi rekao pjesnik Dizdar, u tek puko: be.., be.., be...

Upravo nad tim rubovima samoneizrecivosti počinje osobna i kolektvina drama identiteta. Imajući u vidu baš tu činjenicu da smo u traganju duhovnih i povijesnih raspuća stare Bosne i Huma i šire, dakako mnogo šire još uvijek slijepi u obilju mnogih legendnih i teorijskih varijanata, „Kolo bosanske škole smrti“, kao i cijela trilogija, povijesno-filozofski romani Nusreta Idrizovića postaju nesvakidašnji kulturni, umjetnički, kultni događaj, nastao u sredinama i sredini koje vlastitu dramu identiteta ne žele pretvoriti u môru istog tog identiteta.

Do pojave prve knjige iz ove trilogije Nusret Idrizović je u svojem književnom opusu većinom imao više romana, dvije knjige pjesama, knjigu pripovijedaka, veliki broj zapisa, putopisa, eseja. Snažna, autentična poetska potencija bitno je karakterizirala sve njegove proze. Idrizović ni u jednom svom romanu nije htio odreći se činjenice da književnost mora imati vezu sa vremenom u kome nastaje. Istančani osjet za dostojanstvo deskripcije dijaloga, za uljudnu metaforičnost u jeziku, kao i za punu ravnotežu ritamsko-značenjskih procesa u fabuli i sižeu, u njegovim prozama je intenzivirana, te pročišćena do kristala gnome.

Idrizoviću je, vjerujem, trebalo mnogo dugogodišnjeg rada da ispitivanja spretno sintetizira u znanstveno i umjetničko književno štivo.

Prva knjiga u neoromanističkom nizu „Kolo bosanske škole smrti“ strukturirana je tako što se sastoji od dvadeset cjelina. „Središnji, najveći dio, napinje snažan dramatski luk, omogućuje mu dinamičnost i slobodu, a istovremeno osigurava unutrašnju koherenciju: ako su poglavlja zatvorene, samostalne cjeline, kompozicija im je slična, a pojam „kolo“ u svim naslovima naglašava načelo varijacije, koje se raznovrsno koristi.“ Tako, u prigodnom predgovoru prvog romana, piše Snješka Knežević. Još je Anakreont spominjao da se ljudski život okreće nepostojano poput zubaka kakva točka na kolima. U „Kolu bosanske škole smrti“ okreću se kola boljara, baštinika, klesara, kola nadgrobnika, grobničkih poljana, krstjana i svetih došljaka, kola žena u plamenu i žena u kamenu, kola prijetnje, straha i kamenog bola ... u neumoljivu usudu vječnih mijena, ljudskih i povijesnih nevolja.

Valjalo je sa kamena sastrugati najmanje nakupine vremena i otkriti onaj „prvotni bljesak autentične freske“, da se poslužimo riječima Jure Kaštelana. Još teže je bilo sljuštiti mahovinu, lišaj, bogzna kakve namaze s mnogih naših predodžaba o istom tom kamenu. Otuda i toliko ponavljanja, poređenja, mudroslovnih interpolacija: tu su da svojom makar i nenametljivom redundancijom *očuvaju* autentični puls ondašnjeg vremena. Stećak je ostao jednako gord i nepristupačan za potpuniju komunikaciju. Ako i jesmo uvedeni u svijet stare Bosne i Huma, u zvuk Grubačeva dlijeta, u njegov gotovo djetinji strah da u malim suncima, dok frcaju ispod čekića sveti došljaci, to jest inkvizitori, ne odgonetnu šifre koje s mukom umeće u simbole i poruke, počesto, načas, iz njega bivamo i sami izbačeni. Vodeći nas, naime, kroz mnoge epizode, ispisane katkada s oporim realizmom, Idrizović lukavim umetanjem dokumentarnih fragmenata, stihova, izvještaja domaćih i stranih putnika, različitih refleksija o Bosni i heretičkoj Crkvi bosanskoj u živom dosluhu s materijom, kida načelo vremenskog slijeda. Sve što jest u naracijskom procesu tu je, koliko da pojasni, izaktuelizira predmetnost kojom je obuzeta, toliko i da naglasi univerzalizam svoga tajnog govora. Tada to prestaju biti i samo

priče o starim Bošnjanima. To su, ujedno, i priče o genealogiji mnogo općije, suvremenije hereze i o zlehudoj sudbini svih nosilaca njezina nauka.

U bilo kojemu prostoru i vremenu Želislava i Milislav nikada nisu uspjeli ostvariti svoju ljubav. Porodilja Dragomira i njeno novorođenče pripali su maču jer se hudnica porodila na turnirskom poligonu svetih došljaka. Kovač nikada nije uspio ni sebi ni svetim poslenicima - ispitivačima objasniti osnovni naum svojega umjetnikovanja. Jer, „zastupnici jače istine imaju običaj da one druge stavljaju van zakona i ubijaju". Papski legat Johanes De Cassamaris u ovoj je „zemlji bez središta" vidio samo „đavolove izaslanike" i „izgubljene božje ovce". Čudilo ga je zašto samo u toj zemlji postoji Škola smrti. Mnoge reminiscencije o životu, smrti, istini, umjetnosti, nametale su se same, tek kao eho paćenoga krstjanskog tijela. Idrizović, stoga, nije morao insistirati da sve dorekne, najčešće da doopoetizuje. Čitaočeva bi to aktivirana imaginacija također učinila.

Ono što posebno plijeni u ovom djelu i zbog čega ga najviše vrijedi čitati jeste osebujno bogatstvo jezika. Mnoge riječi i njegove sintagmatske lance iznova prepoznajemo u novom semantičkom krvotoku. Do izražaja je došlo veliko Idrizovićevo spisateljsko iskustvo. I onda kad je naoko sinonimična prethodnoj riječi, nova riječ, što se poput leptira izvije nad cvijetom istoga pojma, ne zapada ni u kakvu tautologiju, ciklični prepleti epskog kazivanja, lirskih pasaža i dramskih elemenata, harmoniziraju se u jedinstveni književni mozaik.

I na kraju, nije zgorega reći da su, bar u bošnjačkoj i bosansko-hercegovačkoj kulturnoj sredini, ovi Idrizovićevi romani podosta bivali prešućivani. Ne samo iz razloga što nisu imali svojih strpljivih, svojih rafiniranih čitateljskih bolja. Sam autor je naglašavao da je ovim vlastitim proznim eksperimentom htio samo „gonetati, pokušati odgonetnuti...", kako i završava roman, jedan od važnih a nedovoljno istraženih segmenata naše zajedničke prošlosti.

S obzirom da su ovi romani prvenstveno književno, umjetničko štivo i da kao takvi i ostaju, najmanje je, naravno, važno jesu li se, ili nisu, i krstjani, i katolici, i pravoslavci sahranjivali pod stećcima, ili bilo koji drugi problem što ga je Idrizović aktuelizirao u ovim romanima. Jer, u svakome od nas i dalje ostaje *svoje*, ostaje ono vlastito mišljenje o svim tim nepoznanicama, nepoznanicama koje i sami volimo dodatno mistificirati. Očito je da još nećemo prestati davno umrle i sahranjene pod stećcima ponovno sahranjivati po *svojim* dirljivim ideologiziranim uzusima. Sve dok nas, ako bismo slijedili Idrizovićevu britku misao, jednoga dana i sami stećci ne počnu prezirati.

Vrulja, Pljevlja

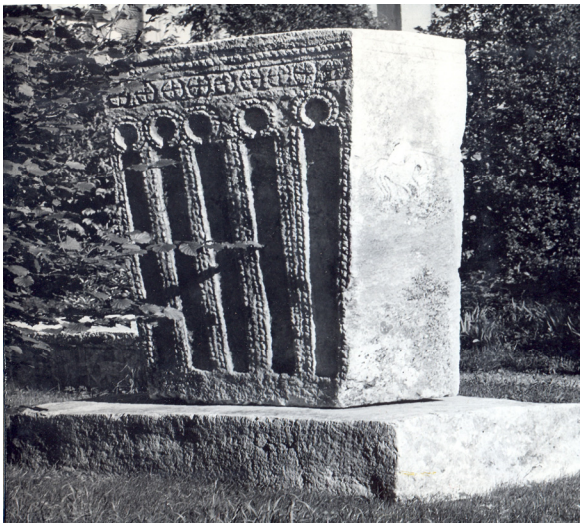

Ljubuški

Uzeir BUKVIĆ

MIRIS GROŽĐA ORAHOVA

Koliko se mogu pouzdati u pamćenje, mislim da sam jedan od mojih prvih novinarskih tekstova objavio pod *ukradenim* naslovom iz knjige Nusreta Idrizovića „Ne zaboravi sviralu, Baćo", potsjetivši ga nedavno na to na promociji njegove najnovije zbirke pjesama "Bistrička svitanja" u Bosanskom kulturnom centru u Tuzli. Oslanjam se dakle odavno na njega kao pisca, kojega ću upoznati u ratu u Zagrebu, gdje mi je, nezaboravno, bratski, prjateljski, zemljački, ljudski, ponudio pomoć i zaštitu. Nedavno smo proveli dan, ovoga puta bez uobičajene šetnje Zagrebačkim naseljem Zapruđe, jer su moderne TV gatare zabranile izlazak osobama *slaboga srca*. A Nusret jedva dočekao! U ovom tihom kraju Zagreba, s onu stranu Save, Idrizović završava najnoviji roman, na kojemu radi dvadesetak godina. *Borim se s naslovom*, požali se stari pisac, volim da ga ovako oslovljavam, znajući da znam tu muku, znam šta znači boriti se s bezimenim tekstom.

Otkri mi, fragmentarno, da roman pokriva vrijeme od 1912. godine, od odlaska Turaka sa ovih krajeva, pa do današnjih dana.

Kao sin sandžačkog podneblja imao sam neku unutarnju potrebu da ostavim nešto tom kraju, to je taj roman na kome sam potrošio stotine tisuća sati, skupljajući materijal, oblikujući likove, jezički i karakteriološki ih obrađujući. Sad se ispisuju posljednje rečenice i svodi se izbor i od četiri stotine naslova na tri.

Sve što sam napisao, sve na čemu sam radio, uložio sam maksimum sebe, ako pak nešto nije ispalo savršeno znači da nisam bio dovoljno dorastao te teme, a napisao sam i objavio za jedan naš osrednji vijek podosta.

Da se čovjeku zavrti u glavi od samih naslova, pri pokušaju da skupim Idrizovićeva još nesabrana djela, za koja će se, nadam se, još za njegovog života naći izdavač, i evo samo nekih: „**Tišine se odreći ne mogu**", davne već pedeset i pete, pa **„Ne zaboravi sviralu, Baćo**", **„Smrt nije kraj", „Mrav i aždaja", „Borkina ljubav", „I dan i noć", „Divin", „Zvona i usne", „Ikona bez boga", „Kolo bosanske škole smrti", „Vučje grlo", „Kolo tajnih znakova", „Kolo svetog broja", „Hude sudbe", „Dvostruka avlija" i „Bistrička svitanja".** Ali nije to

samo i, nije ovo ispunjena lista Idrizovićevih spisateljskih i novinarskih naslova.

Ne dešava se to često ni u životu ni u literaturi; Idrizović je postao pisac, pedeset i pete primljen je u Savez književnika na prijedlog Meše Selimovića, koji mu je bio profesor, sa njim je jedno vrijeme i radio u *Bosna filmu,* jer je Meša veoma štovao Idrizovićev talenat, a tek objavljenu poemu „Tišine se odreći ne mogu" bez njegovog znanja i zahtjeva štampali su tadašnji urednici časopisa „Život" Hamid Dizdar, brat Maka Dizdara, za kojeg Idrizovića takođe vezuje višegodišnje prijateljstvo, Ilija Kecmanović i Emir Petrović. Tako je Idrizović u tadašnji svijet literature ušao na velika vrata i bez vlastitog uplitanja. Idrizovići su inače rodom iz Bijelog Polja, iz Sandžaka, ali je sticajem mnogih okolnosti piščev životni put bio omeđen trokutom Sarajevo – Zagreb – Pirot. U Pirotu mu je kao imam službovao otac, pošto je tada to bio i muslimanski grad.

Donijeli su me, veli, u pelenama.

Bili su vrlo pažljivi prema našoj obitelji, bilo je ugodno biti imam u tom bogatom mjestu s ljudima zainteresiranim za religiju. Ali kao što u životu ništa ne može biti cjelovito i dugo idealno, tako smo ubrzo morali napustiti Pirot zbog problema u odrastanju mog mlađeg brata Fadila, budućeg šefa Nakladnog zavoda Hrvatske; stariji Muris je bio urednik u Sarajevskoj „Svjetlosti", tako smo mi bili fino raspoređeni - ja kao pisac, Muris izdavač, a Fadil distributer.

Hipotenuza tog životnog trougla nepredvidivo je vodila Idrizovića tragom srednjevjekovnih znakova bogumilstva i stećaka, u čemu je protekao najproduktivniji dio piščevog života.

Putovao sam tragom stećaka do dalekog istoka Azije, do Kine, vođen izazovom tajne tragova davnih predaka. Interesirale su me posebno zemlje bivšeg SSSR-a, posebno one muslimanske, *koji su živjeli u uvjetima strašnog terora. Čak se i Tolstoj, iako Rus, literaturom suprostavio tom nasilju, o čemu je svjetskoj književnosti ostavio nenadmašno štivo „Hadži Murat". Rezultat ovog moga istraživanja je trilogija o stećcima*: *„Kolo bosanske škole smrti", „Kolo tajnih znakova" i „Kolo svetog broja"*. Ove knjige, za koje je dobio najveće književno priznanje u Hrvatskoj nagradu „Vladimir Nazor" i tada vrlo prestižnu književnu nagradu Željezare Sisak, dovelo ga je u sam vrh Hrvatske i Južnoslavenske književnosti.

Ratna sreca, Hatema

Neplanirano, bez voznog reda, u njegov život ušla je Šamčanka Hatema Bajraktarević, nakon jedne kraće posjete i razgovora sa bliskim poznanikom*, Bošnjakom u Hrvata,* Salemom Šabićem.

Sve mi se dopada ovdje kod tebe, rekao mu je tom prilikom Šabic, jedino mislim da ne valja biti sam. Na Nusretov odgovor da nema vremena za žene izvadio je iz džepa, valjda unaprijed pripremljen odgovor, broj telefona i ime i rekao mu da joj se javi. Tako je Hatema, ratna izbjeglica, s vinilskom kesom iz Šamca, ali s ozbiljnom preporukom, ušla u piščev život. I ostala!

Takva je bila sudbina. Ja iskreno vjerujem u sudbinu, veli, rekao bih, ne nezadovoljan Idrizovic.

S tržnice, Zagreb inače ima i vazda je imao bogatu tržnicu, Hatema stiže s dnevnom podmirom i obaveznim fišekom grožđa.

„Nađem ga veli po mirisu, to je grožđe koje je imala svaka šamačka avlija, to je ono što raste uz orah, penje se uz stablo i grane pa izgleda kao da je grožđe rodilo na orahovu stablu, ili dudu, i sazrijeva kad i orasi, pokasno, ali božanstveno je. Mirom, miriše!

Miris zavičaja čovjek prepozna i nakon 60 godina, veli nostalgično Nusret, nakon što je probao punjene paprike iz Kanja, koje valjda jedino na planeti ovakve uspjevaju u ovom selu u Sandžackom Polimlju.

Hatema i ja ovdje provodimo večeri, danju pišem, uveče gledamo fudbal na televiziji, fudbal je moja ljubav i moja strast, to jedino mogu da gledam na televiziji. Ako nema fudbala onda se ja i moja Hatema, moja jedina ratna radost, i ratni pijen, zabavljamo; ona meni priča o svojemu Šamcu, ja njoj o Krleži i tako večerima spajamo te dvije obale.

Već pet godina ne čitam knjige, žali se pisac na tu svoju tešku i neumoljivu osudu. A biti među knjigama i među slikama, a ne doticati ih se teško je podnošljiva okolnost, iako nesumnjivo pisac nosi ogromne rezerve godinama akumuliranog spisateljskog iskustva i literarnih mudrosti, ipak!?

Provociram, veli, inspiraciju, i tako nadomješćujem potrebu za čitanjem.

S Krležom i bez njega

U prostoru među knjigama i slikama, u sobi gdje najviše provode vrijeme dvoje Idrizovića, gdje ga posjećuju drage osobe i novinari s razlogom, na vidnom mjestu, ali ne napadno, je vitrina s njegovim knjigama i portret Mirolava Krleže, sa šeširom. Zanimljivo je njihovo i poznanstvo i prijateljstvo i razlaz.

U vrijeme kad je Krleža bio u nemilosti, kad je praktično bio zamro, kad ni sâm, kao takav literarni i kulturni kalibar, nije znao šta će, za 70. godišnjicu njegovog života ja sam se, kao urednik Trećeg programa Radio Zagreba, usudio da dostojno obilježim tu godišnjicu, čime je ustvari Krleža bio reaktueliziran i vraćen na mjesto koje mu je i pripadalo u hrvatskoj kulturi.

Toga dana Treći program je emitiran u ukupnom tročasovnom trajanju, pod jednim jedinim naslovom – Miroslav Krleža. Prethodno sam temeljito, mjesecima radio na pripremi ovog radio projekta. Kad je sve bilo gotovo pozvali smo Krležu da presluša materijal i kaže svoju ocjenu pred emitiranje. Sjedili smo četiri puna sahata u studiju Radio Zagreba; ispio je tridesetak kafa, spržio tri pakla cigareta i bocu viskija. Krleža je pio viski. Na kraju je otišao zadovoljan.

Nakon emitiranja programa, obična ali slobodoumna raja u četiritisućnom kolektivu Radio Zagreba diskretno je aplaudirala Idrizoviću; oni veći, budže, su ga se klonili. Time sam faktički pridobio Krležu, tom emisijom sam osvojio Zagreb i Hrvatsku, ali i za sva vremena zapečatio karijeru i sudbinu u ovom gradu. Neposredno nakon toga sklonjen sam sa mjesta urednika na jednu marginalnu poziciju u ovom programu. Ne kajem se ni dan-danas, mada je uskoro došlo do mog razilaska sa Krležom oko stećaka, oko Bogumila, oko mog i njegovog pogleda na Bosnu i Bosanstvo, o čemu sam u časopisu „Forum" s mnogo više argumenata pisao o ovoj temi. Zamjerio mi je na toj slobodi i poručio- „Bosanče, ja sam te doveo u ovaj grad, ja ću te i otjerati"! Krleža će potom preseliti u bolest i smrt, a ja u moju osamu!

U piščevoj radnoj sobi stoji red vertikalno postrojenih časovnika, s različitim poredkom zaustavljenosti i jedna taze ubrana dunja.

Svako ima svoje vrijeme, kaže Nusret, svaki čovjek, svaka tačka na zemaljskoj kugli. Vrijeme je, potsjetih ga da se krene, jer *i prijateljstva se umaraju*, kako s razlogom i sam juče reče. Rastasmo se pod utiskom intervjua koji je povodom njegove knjige „Dvostruka avlija" s piscem vodila novinarka Hrvatske televizije. Bez dovoljno osjećaja za delikatnost pita ga „kako se osjećate kao manjina u Hrvatskoj", na šta je mudri pisac kratko potsjeti – *ako sam ja manjina, ne znam onda ko je većina!*

Uzeir Bukvić, proljeće, 2004

Za veče o Idrizoviću

Pripremajući se za ovaj put u Bijelo Polje, iz daleke sjeverne Norveške, gdje inače boravim i radim kao slobodni autor već petnaestak godina, susretnem hrvatskog veleposlanika u toj zemlji, gospodina Silobrčića, inače nekadašnjeg kolegu sa Hrvatske televizije, i onako kao usput a zapravo vrlo locirano priupitam ga značili mu nešto ime Nusret Idrizović? Kao obrazovanom i kulturnom čovjeku iznenadio sam ga i pomalo

uvrijedio tim pitanjem. Kako da ne znače, kaže, to je važno ime u hrvatskoj kulturi i uopće literaturi južnoslavenskih naroda, i moj osobni učitelj iz novinarstva. Dodatno me je potom obradovao poziv i vijest da će u Bijelom Polju biti organiziran ovaj skup posvećen životu i djelu Nusreta Idrizovića. Dobro je, pomislih; nije dakle zaboravljen ni marginaliziran ni u zemlji i gradu gdje je proživio cijeli svoj stvaralački vijek, a ni srećom tamo gdje je rođen i za koji je dušom i emocijama bio veoma vezan. Tako mu se, rekao bih, posthumno ispunila njegova životna želja. Treba ovdje imati na umu i biti zahvalan okolnostima da u Zagrebu djeluje Kulturna institucija „Preporod“ koju vode ozbiljni ljudi, koji su prepoznali i selekcionirali prave vrijednosti kulture u šta se nesumnjivo ubraja i ovaj današnji događaj. Vjerujem da će na tom fonu istrajati i ova sredina i da će Nusretu Idrizoviću u njenom kulturnopovijesnom medaljonu pripasti zaslužujuće mjesto.

Toliko za uvod.

Devedeset i druge godine našao sam se sticajem poznatih okolnosti u Zagrebu sa porodicom, sa svojom obitelji. Potpuno izgubljen i nepripremljen za ono što nas je snašlo: novinar bez redakcije, građanin bez svoga grada, bez države, neslobodan i neuk za takve okolnosti. Ni dandanas ne znam gdje, ni kako sam sreo Nusreta Idrizovića. Prvi put u životu, mada sam o njemu znao dosta, ali se osobno nikad nismo prije toga sreli.

Šta radiš zemljače, pita me, tada još dobro držeći pisac.

Pišem, velim, knjigu o silovanju žena u Bosni.

Pa, na istom smo zadatku, kaže, i ja upravo radim na takvoj knjizi. Uskoro će i izaći iz štampe, njegova odlična i potresna knjiga „Hude sudbe“. Tako je počelo naše poznanstvo.

Nemoj, veli, da se patite ovdje u tuđini. Imam jednu garažu. Prodaćemo je, samo nemoj da ti porodica oskudijeva. Naravno, bio sam dirnut tom njegovom ljudskošću. Nismo prodali garažu, nije bilo potrebno jer je Hrvatska uprkos apsurdnoj situaciji – sukobu Hrvata i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, brinula o izbjeglicama iz Bosne.

Tako je, eto, mene sa ovim piscem zbližio rat. Nusret je, rekoh, objavio potresnu i nažalost važnu knjigu „Hude sudbe“ kojoj mislim da još nije dat odgovarajući tretman, a ja ću nešto kasnije u Italiji objaviti knjigu o istoj temi na talijanskom pod naslovom „Violentate“ ili na našem jeziku „Silovane“. Od tada, pa do Nusretove ipak prerane smrti, trajaće naše intenzivno druženje, prijateljska, zemljačka i bratska drugovanja.

Nakon objavljivanja njegove knjige eseja i putopisa „Dvostruka avlija“ objavio sam u novinama za koje pišem, a koje se zovu „Bosanska pošta“ i izlaze u Skandinaviji, reportažu o Idrizoviću pod naslovom

„Miris grožđa orahova“ iz koje bih vam pročitao neke segmente koji će, nadam se, osvježiti i vaša sjećanja i poznavanje ovog važnog Bjelopoljca:

Nusret je volio Bijelo Polje, kao što ja volim Kukulje, Zagreb je također zavolio i znao bi reći da se Zagreb osvaja onoliko koliko smo mu dorasli. On mu je bio dovoljno dorastao. Koju godinu prije smrti vratio se, rekao bih popovratio se, poeziji. Jer Nusret je bio i poeta. Objavio je zbirku pjesama zanimljivog naslova „Bistrička svitanja“. Ne znam da li je mislio na Bistrik ili Bistricu, ali znam da mi je na promociji prvog izdanja te knjige u Tuzli pročitao pjesmu kojom bih ja i završio ovo moje potsjećanje na Nusreta Idrizovića.

IZMEĐU ZALAZAKA

Između zalazaka
Kao list sa grane padne
Po jedan žuti, zrio dan.

Između zalazaka
Kao grozd trešanja
Strpljivo berem dan.

Između zalazaka
Vihori odnesu tugu
A noći je opet vrate

Između zalazaka
Majka mi po jednu suzu pošalje
A nema tko da je vrati.

Enver HALILOVIĆ

HISTORIJA KAO UMJETNOST

Roman Nusreta Idrizovića „Efendija u tajnom gradu“ je društvenog sadržaja. Njegova radnja i tematika odnose se na Sandžak, bolje kazano politički status Bošnjaka u Sandžaku. Društveno-politička pozicija ove nacionalne zajednice definira individualne životne situacije svakog pojedinca u svakom trenutku i aspektu. Roman „Efendija u tajnom gradu“ je izvanredna društvena slika stanja u Sandžaku nakon Drugog svjetskog rata. Kroz prizmu tog vremena predstavljena je skoro dvostoljetna historija ove nacionalne zajednice, kako u sinhronijskom tako i u dijahronijskom smislu. Iako je društveno stanje poslije Drugog svjetskog rata, promatrano kroz perspektivu vječnosti historije kao prostora ljudskog društvenog postojanja i djelovanja, samo jedan ograničen trenutak, u njegovom sadržaju prisutna je i kroz njega izražena cjelokupna historija ovog prostora preopterećenog brojnim političkim i drugim teškoćama. Roman elaborira jednu univerzalnu postavku po kojoj ekstatičnost vremena i vremena na jednom konkretnom primjeru pokazuju da se pojedini momenti vremena, odnosno momenti historije međusobno ne razlikuju suštinski, već samo fenomenoški. U svakoj historijskoj datosti, koju svaka generacija imenuje sadašnjošću, prisutna je kako prošlost te datosti tako i njena budućnost, i to tako i na taj način kao da izgleda da nema sadašnjosti; sadašnjost je samo oživljena i aktualizirana prošlost. Teškoća i specifičnost prostora Sandžaka jeste u tome što u njemu, ne samo da nema sadašnjosti, već ni istinske budućnosti, jer je i ona, isto tako prošlost, samo što još nije nastala. Razlika između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti je spoljašnja. Suštinski to je jedno koje se vremenuje u prividno ekstatičnim formama. Historijska konstanta Bošnjaka Sandžaka je nepovoljan politički status. Nad njima se historijski permanentno sprovodi državni teror. Oni nemaju problema sa svojim komšijama kao građani, po svojim psihičkim, fizičkim, bilo kojim biološkim individualnostima, po specifičnosti njihovih personaliteta, već po svojoj društvenosti, kao pripadnici svoje vjere i kulture. Njihov „problem“ su njihove društvene osobenosti i karakteristike; borba za političkim opstankom ovdje je permanentno, kako društveno-političko, tako i egzistencijalno stanje. Dovodeći im u pitanje elementarne karakteristike društvenog bića, dovodi se u pitanje njihova elementarna društvena egzistencija.

Vlast u Sandžaku nikada nije bila niti bošnjačka niti građanska, već antibošnjačka i antigrađanska. Nesreće Bošnjaka Sandžaka je u tome što se u kulturno i političkom, dakle društvenom smislu, razlikuju od društvenog, odnosno političkog supstancijaliteta države u kojoj žive. Između nedemokratske nacionalne države i nacionalno-političke zajednicve koja nije politički konstituent te države postoji stalan, latentan ili otvoren međusobno napet politički odnos. Kao dva politička bića, po prirodi stvari, stalno su u politički rivalskim odnosima, ukoliko konsenzualno ne nađu zajednički, općeprihvatljiv, politički modus vivendi. Budući da takav politički model nije ovdje nikada uspostavljen, da je vlast uvijek ovdje nastajala i održavala se na sili, istinske političke ravnopravnosti i jednakosti ovdje nikada nije bilo, zbog toga je ovdje historijska konstanta državni teror, sijanje straha, proizvođenje elementarne egzistencijalne nesigurnosti.

Roman „Efendija u tajnom gradu“ Nusreta Idrizovića sintetizira političku, društvenu historiju Bošnjaka Sandžaka, ali prikazuje i život Efendije kao univerzalnu sudbinu svakog pojedinca ove zajednice, od podpadanja ovog prostora pod srpsko-crnogorsku vlast pa do danas. U njemu se spominju ličnosti i događaji koji su školskoj historiografiji nedovoljno poznati i u nauci nedovoljno razjašnjeni. Takav je slučaj, kako sa kolektivnim stradanjem i genocidom u Šahovićima, tako i sa terorističkim ubistvom Rifata Burđovića. Ovaj roman je tako, između ostalog, svim istraživačima različitih sadržaja historije ovog prostora da hrabro i neopterećeno pristupe ovom poslu. Na ovom malom prostoru sgusnute historije postoji bezbroj pojava i činjenica koje imaju balkanski kontekst i šire društveno historijsko značenje. Iako je u geografskom i demografskom smislu ovo mali, u pogledu prirodnog bogatstva siromašan, ekonomski nerazvijen prostor, ovdje se susreću, prožimaju, asimiliraju, sukobljavaju, ne samo balkanski, već svjetski kulturni, politički, historijski, etnički i drugi raznovrsni oblici interesa. Zato se ovdje uvijek čuje eho zbivanja, ne samo na bližem, već i na širem geo-političko-kulturno civilizacijskom prostoru, tako da se ponekad ima utisak da kada grmi bilo gdje u Evropi, Aziji, Africi, pa čak i u Americi, kiša pada u Sandžaku ili negdje oko njega.

Avram, otac policijskog moćnika, zločinac nad Šahovićanima, Bošnjacima Šahovića, terorizira mumine na javnim mjestima, čak i na ulici i u hotelu. Teror je javan i institucionalan. Bahatost, primitivna samovolja i bezobzirnost su model ponašanja ljudi komunističke vlasti, ali i svih drugih vlasti na ovom prostoru. Ona prakticira voluntarizam i bezakonje, ali univerzalni terorizam i voluntarizam komunističke vlasti ovdje ima specifičnu političku dimenziju, ima nacionalno hegemonistički sadržaj i smisao. Ideološki odnos komunista, baštinika marksizma, prema vjeri i

vjerskim zajednicama kao općedruštvenom zlu, opasnosti, komunističkoj Sotoni, ovdje se manifestira u rušenju samo jedne vrste vjerskih objekata, džamija, u ubijanju derviša i kamenovanju hodže, u teroriziranju i likvidaciji službenika samo jedne vjere – islama. „Komunistička principijelnost" je jednosadržajna, jednoobrazna i unoprincipijelna.

Čitajući roman „Efendija u tajnom gradu" autora Nusreta Idrizovića susrećemo se sa bezbroj pitanja zašto. Cilj autora romana nije bio da objasni zašto je to što jeste takvo a ne drugačije, već da ga aktualizira i problematizira kao primjer univerzalnog stanja. Jedno od takvih pitanja koje čitalac sebi postavlja je: zašto se Vušas ponaša zlikovački i teroristički prema hodži, iako ga plemeniti hodža ničim na to ne izaziva i ne provocira. Hodža živi svoj život, radi svoj posao koji nema nikakve veze sa Vukšom lično, ali kojeg režim smatra retrogradnim, pa čak i opasnim. Hodža je jedan učen, ali i mudar čovjek. Iako je izložen brojnim i raznovrsnim maltretiranjima, kao u svakom pogledu vispren i razuman čovjek, u svakoj prilici drži se i ponaša veoma dostojanstveno, potpuno svjestan, ne samo svojih životnih okolnosti, već i života svoje sredine, ali i metafizičkih principa nastanka i postojanja svega. On je dovoljno iskusan, ali i učen, hrabar, odan svojimsaputnicima, njihovim interesima i potrebama.

„Efendija u tajnom gradu" je roman ne-komunističke intonacije. Autor nema dogmatski stav prema nedavnoj komunističkoj prošlosti, ne razobličuje jedan oblik historijskog dogmatizma i historicizma nekim novim, drugim oblikom, već ovu prošlost, ako je zaista prošla, prikazuje iznutra, neusiljeno, ali veoma suptilno i znalački, kako u umjetničkom tako i u naučnom i društveno-političkom smislu. Komunizam posmatran na planu svakodnevnih običnih komunikacija među ljudima različitih nacija je svijet bogatih i blagotvornih spletki. „Svako od svakog prikuplja državne tajne" svako cinkari svakog do te mejere da „susjeda komšinki" i obrnuto, nije smjela povjeriti šta će danas kuhati za ručak. Kako kaže autor, „svako je svakom na mnogo načina postavljao državne zamke", vjerovatno zato što su svi uočili da je država jedina i apsolutna moć pa su svi htjeli da joj budu bliži, što je moguće više. Svako je crpio svoju moć, izvodio svoje samopoštovanje, potvrđivao se iz odnosa drugih prema njemu na osnovu toga koliko je bio blizak državi, pa makar se pod državom podrazumijevala svaka činovnička djelatnost. Težnja za dostignućem te blizine ispoljava se međusobnim cinkarenjem koje je išlo do nivoa domaćice kao osobe čija karijera nema ama baš nikakve veze s djelatnošću države. Jedni su htjeli da joj budu što bliže kako bi iamli još više vlasti, mogli više raditi šta hoće u ime države, a drugi da od vlasti steknu neku simpatiju kako bi izbjegli njeno eventualno zlostavljanje. Strijepnja i strah su egzistencijalni oblici društvenog stanja komunističkog režima i svake vlasti u Sandžaku.

Radnja romana „Efendija u tajnom gradu“ odvija se u komunističko četničkoj državi. U njoj je praktično prisutno i ono što je nevjerovatno i u normalnim režimima nemoguće. Npr. komunističko-četnička policija hapsi Efendiju, a da za to nema nikakvog opravdanje tako da je besmisleno tražiti obrazloženje za taj čin. Postavljanjem zahtjeva za obrazloženjem unosi se normalno pravno i političko iskustvo, a komunističko-četnička hapšenja, kao i svaki drugi oblik njihovog zlostavljanja je za taj režim normalno i ne treba imati nikakav stvarni razlog. Nakon nastanka komunističko-četničke države nastupilo je političko i ekonomsko obezglavljenje Bošnjaka u gradovima, tamo gdje je mogla biti njihova realna moć. Pod različitim oblicima izgovora i demagoških tlapnji komunističko-četničke provinijencije, kakkve su bile, eksproprijacija, konfiskacija, nacionalizacija itd. zanatlije, trgovci, poduzetnici raznih zanimanja postali su sirotinja. Proizveden je historijski prekid čaršije, čiju okosnicu u ekonomskom smislu su činili Bošnjaci. U nju su sišli, kako kaže Idrizović, „bivši đikani“. Klasna promjena bila je u osnovi nacionalna.

Državu nastalu nakon Drugog svjetskog rata autor naziva komunističko-četničkom zato što su nosioci njene vlasti bili, ne samo ubijeđeni komunisti, već isto tako, i u istoj mjeri, četnici koji su sve do pred sami kraj rata nosili kokarde i šajkače, a onda, kada su njihovi vođe i ideolozi vidjeli šta će se dogoditi, na stiliziranoj i modificiranoj šajkači, na partizanskoj kapi izvezli su petokraku. Nova vlast je stvorena iz komunističko-četničkih struktura. Iako su Bošnjaci Sandžaka u nacionalnom sastavu činili procentualno značajnu strukturu partizanskih jedinica sandžaka, bili prisutni u organima Komunističke partije Sandžaka, u komandi partizanskih jedinica Sandžaka, nakon završetka rata, kad je prestala potreba za njihovom borbom, rukovodstvo KPJ i Sandžaka ukinulo je Sandžak kao administrativnu jedinicu, raspušteni su organi vlasti i organi KP Sandžaka. Bošnjaci komunisti, članovi ZAVNOS-a, komandi sandžačkih partizanskih jedinica izdali su narod i vojsku u ime koje su ušli u vojne i političke strukture. Srpski i crnogorski komunisti vodili su nacionalističku, dok su Bošnjaci komunisti Sandžaka prakticirali internacionalnu politiku. Bošnjaci komunisti, u skladu sa svojom historijskom tradicijom više vjeruju u ono što im se priča nego u ono što im se faktički čini, više vjeruju tuđoj priči nego svojim očima, naivno su vjerovali u ono što su njihovi „drugovi“ govorili. Komunisti Srbi, Crnogorci, Bošnjaci, predvođeni najužim rukovodstvom KPJ, što znači Titom, ponovo su razbili Sandžak na dva dijela, jedan dio ponovo pripojili Srbiji a drugi Crnoj Gori. Posebno je profitirala Crna Gora. Sandžaklije nisu stvorili svoju domovinu, ali se nisu odrekli Sandžaka.

Nakon ponovnog razočarenja ukidanjem administrativne posebnosti Sandžaka nastupio je novi talas iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka. Iz

njihovog Kamengrada iselili su se ekonomski moćni i politički svjesni Bošnjaci, što je na različite načine poticala komunističko-četnička vlast. Preostalo bošnjačko stanovništvo izgubilo je političku orijentaciju, a svoj prostol doživljavalo besperspektivnim.Političku dezorijentaciju nisu proizveli samo komunisti Srbi i Crnogorci, već i komunisti Bošnjaci Sandžaka. Ukidanju administrativne cjelovitosti Sandžaka nije se usprotivio niko ni u Bosni, premda sandžački Bošnjaci Sandžak vide kao „Istok Bosne" a „Bosnu kao zapad Sandžaka", kako kaže autor romana. U novostvorenoj komunističko-četničkoj državi Bošnjaci Sandžaka isključeni su iz političkog i vode samo jedan učmao „provincijalni život". Duh provincije neviđenog šarma, nažalost, pravom šahovićkog zlikovca da kamengradskim muminima određuje stupanj slobode i vjere. Opće društveno stanje mumina Kamengrada je strijepnja i neizvjesnost. Svakom se u njemu moglo svašta dogoditi. Život stanovnika Kamengrada postao je ogromno i beskrajno ništa. Izdali su ih njihovi politički lideri, komunistička struktura koja se samosrozala do te mjere da je postala obična prišipetlja i sluga nove vlasti koja se stavila u funkciji izvršioca stravičnih egzekucija nad Bošnjacima. Ifet, sin poznatog branioca Šahovića, nakon što je razdijelio svu robu iz dućana kojeg je naslijedio od oca da bi Adili, ljepotici Kamengrada, dokazao da je voli i da je spreman za nju sve dati postao je komitetski dželat, izvršilac presuda komiteta komunističke partije. Izvršavao je pravwe drakonske presude na svirep i bezosjećajan način. Komunističko-četnička vlast ima svoje saučesnike među Bošnjacima. Za nepovoljan i loš položaj Bošnjaka u Sandžaku suodgovorni su i oni sami. Njihovi političari nemaju dostojanstvo ni samopoštovanje. Oni su u službi politike i interesa komunističko-četničke vlasti u Sandžaku. Vrlo je interesantno pitanje zašto Efendija ništa ne govori o Bošnjacima Sandžaka koji participiraju u toj vlasti. Sudeći po njegovoj priči o sandžačkim medreslijama i njegovom neskrivenom stidu zbog njih, jer su svi redom postali komunisti, možda bi se moglo kazati da Efendija ne govori ništa o komunistima Bošnjacima Sandžaka koji su u funkciji komunističko-četničke vlasti zato što oni čine strukturu koja s njim, njegovim javnim radom, intimnim uvjerenjem nema ništa, iako ga se i te kako tiče. Medresa u Skoplju je bila središte muminske inteligencije Sandžaka. Nju su pohađali, između ostalih: Ćamil Sijarić, Mustafa Memić, Murat Šećeragić i drugi, ali pisac romana spominje poimenično samo Mustafu Memića zbog njegovog karakterističnog, teorijski posmatrano determinističkog objašnjenja nastanka komunizma, po kojem komunizam nije nastao, već postoji od postanka svijeta. Za nastali društveni i politički položaj Bošnjaka u Sandžaku odgovorni su i oni sami, njegovi najširi slojevi, a ne samo politička, svjetovna i duhovna elita. Kako kaže autor romana „Efendija u tajnom gradu" Nusret Idrizović, bez mase nebi mogao postojati ni

Pavle Đurišić, ni Draža Mihailović, ni Vukša, ni bilo ko njima sličan. Sandžački Bošnjaci nisu uspjeli da stvore svoju državu te moraju da rade to što rade, da se sele i stalno traže na drugom mjestu ono što nisu stvorili u svom Sandžaku. Autor romana zastupa hegelovsku tezu da za narode koji nisu stvorili svoju državu nema mjesta u historiji. On ne zastupa podilazerći populizam, ne kritizira samo jedan sloj Bošnjaka Sandžaka, već kritički, umjetničkim sredstvima govori veoma meritorno i autoritativno o ovom bolnom i teškom pitanju. U jednom momentu on se ne usteže da kaže: „nažalost, mi smo neborbeni". Iako se ne može prihvatiti njegova postavka da su Bošnjaci sandžaka neborbeni, i to kako smatra Idrizović zato što baštine bogumilski animizam, veoma je značajno da on, koliko mi je poznato, prvi među Bošnjacima Sandžaka otvara ovu temu na ovaj način.

Kobne posljedice odsustva političkog vođstva Bošnjaka u Sandžaku u romanu je, čini mi se, najvidljivija kada se odluci komiteta da se sruši džamija nema ko politički suprotstaviti i spriječiti njeno izvršenje. Efendija je ustao na sabah kada je džamija već bila porušena i kada je vidio uzdišući u tuzi izrekao: „Allahu, šta su učinili, koji je dušmanin opasniji: neprijatelj tuđe vjere ili domaće vjere" vjerovatno misleći na Njemce i Italijane kao neprijatelji tuđe vjere, s jedne i srbo-Crnogorske komuniste, s druge strane. On se usprotivio rušenju džamije na svojoj profesiji i njegovim uvjerenjima primjeren i adekvatan način, ali rušenju džamije, ne samo da se nisu suprotstavili Bošnjaci političari i intelektualci, već ni sami džematlije. Bilo je to teško i, za nadati se,neponovljivo vrijeme.

Roman „Efendija u tajnom gradu" može se čitati kao svojevrsna kritika komunističkog režima specificirana na prostor Sandžaka. U specifičnom društveno-političkom stanju Sandžaka dolaze do izražaja sve loše strane komunističkog režima, i to drastično. Nakon dolaska komunističke partije na vlast svi građani su postali nesigurni, a na prostoru Sandžaka posebno Bošnjaci. Komunističko-četnička vlast i Komitet KP Kamengrada odlučili su da sruše džamiju. Ali, da bi efekat rušenja džamije bio društveno i politički jačim, dalekosežnijim, da bi sttvorio snažan, poželjan efekat, vlast pokušava prisiliti hodžu da i on u tome učestvuje. Pošto časni hodža to odbije, vlast koju personificira komitetlija Vukša, goropadni zlikovac, čiji je otac palio Šahoviće, došao negdje sa planine Bjelasice, traži od njega da napusti grad, da se iseli iz njega. Da bi ga prisilio na selidbu, ne samo da mu je organizirao pljačku svih stvari iz kuće, već su mu s nje skinuli vrata i prozore. Da Halima, supruga hodžina, nije živjela u očajničkoj zabezeknutosti, Efendija bi novo nasilje naoko mirno i dostojanstveno podnio. Znao je ko šalje te svirepe udarce i odlučio bi Vukšinoj svireposti oduprijeti se svojom mirnoćom. Budući da je vlast uvijek bdjela nad Efendijom, čim bi izišao izvan grada, priredili bi mu smrtonosno kamenovanje.

Roman „Efendija u tajnom gradu“ Nusreta Idrizovića jedinstven je u najboljem i najširem smislu te riječi, kako u stilističkom tako i duhovno sadržajnom smislu. Estetski užitak njegovog čitaoca prožet je misaonošću i snagom ideje. U sadržajnom smislu roman je toliko originalan da se ne može smjestiti ni u jednu popznatu i razvijenu formu romana.

Radnja romana odviuja se u sandžačkom gradu često nazivan različitim imenima grada, svako mu je davao ime koje mu najviše odgovara, kako kaže autor „duge i bogate prošlosti“ ali hude sreće i zle sudbine. Kamengrad je personifikacija tragedije života tog prostora, njegovog stalnog rušenja. Spas od nestanka grada nije u tvrdoći ili mehkoći njegovog materijala od kojeg se gradi, niti u visprenosti i kvalitetu gradnje, nego u svevremenoj prisutnosti i moći destrukcije na ovom prostoru. Ovdje su sile Destrukcije jače od sile Gradnje.

Krhotina nastavlja bez stalne i stvarne veze između vječnog i prolaznog, između Boga i Čovjeka, „bez bogočovjeka i čovjekoboga“.

No, iako roman ima za pozadinu historijski događaj, ne može se svrstati u historijski roman. On je mnogo više nego lucidan i detaljan opis jednog historijskog fakta, ličnosti ili vremena. Njegov duhovni sadržaj je svevremen i transhistorijski.

Raspop Vukša je izuzetno zanimljiva ličnost koja može biti zemaljska Sotona. Avram, otac Vukšin, koji je na do tada ne viđen način poklao, zlostavio i protjerao mumine i muminke Šahović polja i nakon toga postao politički nedodirljiv, ponosan na to i spreman da sve to ponovi, može biti unikatan lik.

Roman „Efendija u tajnom gradu“ je višeslojan i višeznačenjski, kao u disciplinarno umjetničkom tako i u širem, društvenom, psihološkom, moralnom, historijskom smislu.

Više nego jasno, roman Nusreta Idrizovića „Efendija u tajnom gradu“ izražava specifičnu viziju svijeta, pogled na svijet po kojemu je, manihejski kazano, svaki čovjek dvojan, stvaralac i razgraditelj, Dobro i Zlo, čovjek i životinja, radost i patnja, svjetlost i tama, ljubav i mržnja. To je vizija ljudskog svijeta kakav bi on trebao biti. Međutim, nisu svi ljudi u svojoj egzistenciji, u svom praktično pojavnom postojanju takvi. Jednom riječju roman „Efendija u tajnom gradu“ Nusreta Idrizovića sadrži i izražava raznolikost Svijeta, Univerzuma kroz raznovrsnost ljudi sandžačkog prostora.

Ukratko, pisac nam u velikim potezima dočarava impozantnu levhu mentaliteta jednog kraja koji na ovaj način prvi put ulazi u korpus moderne književnosti. Roman se, dakle, bavi stvaranjem psihologije naroda koja plijeni višeznačnošću, iznijansiranom slojevitošću i osebujnim stilskim formama uz naklonost do kraja nekonvencionalne kompozicije. Nema razloga da se prešućuje. Naprotiv. Nusret Idrizović je zaronio u

predjele skrivenih zakutaka ljudske duše i putem pojedinačnih sudbina dočarao, bolje nego iko do sada, psihologiju jednog naroda, a ta psihologija do vriska je opterećena „balkanskom kaljužom“. „Efendija u tajnom gradu“ bavi se emotivnim sudbinski sučeljenim sudbinama suočenih s povijesnom zbiljom. Obesmišljavanje na individualnoj i društvenoj razini izazvalo je ne mali umjetnički izazov. Veoma je prostran raspon stanja u molitvi, kajanju, smrti, iskupljenju, savjesti, u svijestima likova. Ipak, sve je obojeno koloritom tragičnog osjećanja života. Tragično je podjednako i individualno i univerzalno.

Sve je zasnovano na naučnim spoznajama i bogatom registru iskustva. Sve se bogati imaginacijom i raznorazno boji u sugestivnom umjetničkom prosedeu. Može se na kraju reći da su glavne odlike ove moderne proze bogata leksika, samosvojna melodija rječenice i izvorna plastičnost likova. Kompleksnost opisa socijalnih situacija i psihološke drame ovaj roman čine okosnicom psihološki napete drame cijelog sandžačkog naroda.

Književnik rahmetli Nusret Idrizović napisao je više visoko rangiranih i nagrađenih djela. Uvjeren sam da se istina neće uvrijediti ako kažem da je roman „Efendija u tajnom gradu“ sačinen od blistavih elemenata i da kao takav predstavlja krunu Idrizovićeva dugogodišnjeg književno umjetničkog stvaranja.

Nusret IDRIZOVIĆ

HUDE SUDBE
Silovanje Azre
(fragmenti)

U posjedu sam brojnih tonskih zapisa o silovanim mučenicama. Zahvaljujem intervjuiranim ženama na povjerenju. Trudio sam se sačuvati im dostojanstvo. Ako je itko čist na ovome svijetu, čiste su one u svojoj neiskazivoj patnji. Naše iskrenosti su se stopile u dostojanstvu istine o neuništivosti ponosa.

Autor

CRNE SLUTNJE

Do početka rata moj je sugovornik bio kreator gospodarstva. Sarajevska Olimpijada ga pamti kao domaćina tihe, pitome naravi u kome su se gospodarski i športski talenti natjecali kao primarne vrline. Čini se da je pobijedio rizničar europskog iskustva.

Prije nego što je magistrirao ekonomske znanosti, natjecao se u raznim disciplinama skijanja. Kasnije će se istaći i kao instruktor. Učio je jezike, putovao, donosio blagodati prosperitetnog ozračja. Nije se bojao ni života ni smrti. Ljude je presretao poput neke nevidljive ugode naprosto ih grijući usrdnošću dobrote. Kao malo tko, on je sličan svojim riječima, najsličniji svojem duhu.

Čovjek neke unutarnje sređenosti, blagosti i mira jedno je vrijeme patio od neobične strasti. Pogodilo ga sakupljaštvo! Kolekcionirao je svoje skijanje, svoj lov, svoje putovanje, svoje stjecanje. Ponosio se lovačkom sobom. U vještini skupljanja pokušavao nadmašiti i sam sebe. Skupljanje ga je poticalo na kretanje, u njemu razvijalo snalažljivost. Rado je isticao da je kreacija djelo sposobne i agilne ličnosti, a ne djelo „kolektivnih neproizvodnika".

I eto, rat ga je surovo zaustavio. Susjedi su postali neprijatelji, a školski se kolege natječu u međusobnom ubijanju. Danas je značajniji

zastavnik, barjaktar ratnog besmisla, nego veliki doseg znanstvenika ili vrhunskog športista.

„Đavo da ga nosi tko voli raditi i skupljati!", rekao je u silaznom raspoloženju. Na tom čovjeku je tada bilo sve stisnuto. „Tko mi ovo učini, dabogda imao pa nemao!"

Ne znam je li u Nizozemskoj, Njemačkoj ili - drugdje. Je li tamo negdje usred nečega ili..? Nije mi poznato hoće li, i gdje, graditi nova hotelska naselja ili će obnavljati postojeća. Toliko života u jednoj jedinoj ličnosti slabo se kad sretne. Što li sad lovi, ako lovi, doskorašnji prijatelj planina? Što čita? Je li započeo učiti novi jezik? Koji oblik nemira mu golica dušu?

Bez obzira na stravu kazivanog, bilo je ugodno s njim razgovarati. Rođeni narator, nažalost, bio je umoran. Diktafon je ostao prikraćen, jer su izostali slapovi duhovitosti i nekog mudračkog uspoređivanja. Neumorna djelatnika ne mogu zamisliti kako zamišljeno i bespomoćno hoda sporednom ulicom Europe s uobičajenim izbjegličkim zavežljajem. Lakše mi je oživjeti davnašnju „spiku" kako neku tvornicu hotelskih snova kani prebaciti na Jahorinu.

- Uoči samog rata u Bosni bio sam na službenom putu u Holandiji. Vraćajući se, nisam mogao ni pretpostaviti da ću doživjeti sve ono što sam doživio.

Iz Minhena sam krenuo autobusom. Bila je noć. U jednom času iza Varaždina zaustavila nas je garda i pitala da li s nama putuje koji stranac. U autobusu su bili samo Bosanci i Hrvati. Pustili su nas da produžimo uz napomenu vozaču da svjetla moraju biti ugašena, jer se naokolo puca. Ponovo nas je zaustavila kontrola. Zapovijedili su da izađemo što prije. Upali smo u znak opće opasnosti. Čuli su se avioni. Imao sam osjećaj da pucaju tu pored mene. Nakon petnaestak minuta dopuštaju da krenemo dalje s ugašenim svjetlima.

Pred Bosanskim Šamcem su nas zaustavili, dali uputstvo kako dalje nastaviti put, napomenuvši da su četnici zauzeli mnoga područja.Opet smo opomenuti da ne vozimo s upaljenim svjetlima. Mi smo brzo krenuli jer je iza nas bilo još oko stotinjak autobusa. Nismo vozili ni petnaest kilometara, na nas su upaljena jaka svijetla. Iz kukuruza je izašlo pet ljudi srednje dobi. Debeli, bradati, zakrvavljenih očiju, neugledni, sa mašinkama u rukama.

Ušli su u autobus, a jedan je pitao: „Ima li Hrvata i Muslimana u autobusu?"

Tražili su nam putovnice. Kako koji pasoš pregleda, šef bande ga stavi sebi u džep. Ja pomislih: Sve je gotovo! Rekao sam da ne putujem iz inozemstva nego iz Maribora. (Moja se putovnica nalazila u neseseru s priborom za brijanje; nisam je htio pokazati). Kad sam mu dao osobnu

kartu, pogledao ju je i rekao: „Ovo je Tuđmanova, jebo ti Tuđman mater!" Bacio je osobnu kartu na mene, a onda je naredio da izađemo svi. Postrojili su nas uz autobus. Iza nas je stajao čovjek koji je držao automat, a pored njega je bio još jedan koji je držao redenik. Ovaj što je držao automat imao je prst na obaraču. Ja sam pomislio: Hvala Bogu, bar nas neće masakrirati! Onda su otvorili gepek. Uplašio sam se da mi ne nađu pasoš u neseseru. Otvarali su kofere. Što im se svidjelo, to su i uzimali. Onda nam je zapovijeđeno da stanemo uz autobus dva po dva i da raširimo noge. Pretres.

Do mene je bio jedan čovjek iz Visokog. Tresao se kao mladi prut. Ja mu velim da šuti i uči dovu ako umije, ili da se krsti ako zna. Mislim da nam je ovo zadnje, ostasmo bez jaja!

Kod mene su našli oko dvije tisuće DEM, a od njega su uzeli preko šest tisuća. Molio je da mu ne uzimaju taj novac jer mu je potreban da plati ženi koja mu je njegovala nepokretnu majku u Visokom. On mu je rekao da u Visokom ima dosta i fundamentalista i ustaša, da se ne boji da mu majka neće umrijeti. Kad su nas pregledali, Visočanin će:

"Uzmi, vala, dabogda ti za ćefin bilo!"

Četnik ga je kundakom udario. Oblila ga je krv.

Ja sam ga pridržao i rekao mu:

„Pusti sad majku, ostasmo bez glave!"

Svima su novac oduzeli.

Nakon tridesetak kilometara zaustavila nas je hrvatska vojska. Oni su nam rekli da smo dobro prošli kad smo izvukli žive glave.

Došli smo do Kaknja. Vozač autobusa je bio Slovenac. Zaustavio je autobus kod jedne kafane i pitao da li ima iko išta sitno da popijemo kahvu. Svi smo se pipali po džepovima i našli nešto. Najednom sam ugledao poznata čovjeka. Moj Plavljanin. Zamolio sam ga da nam ne naplaćuje kahvu, jer smo opljačkani. Odgovorio je da bez novaca možemo naručiti i doručak i piće. Čak je rekao da će nam za put spremiti sendviče.

Došli smo u Sarajevo. Pokušao sam dokučiti što razmišlja naš narod o ovom vremenu. Moji prijatelji i znanci govorili su da rata kod nas neće biti. Mi živimo k'o prave komšije, k'o pravi ljudi. Volimo se. Družimo se. Kako će ovdje biti nešto, kad nema kuće gdje nije mješovit brak!

Nekoliko dana pred početak rata ja sam izašao iz Sarajeva. Bilo je to potkraj trećeg mjeseca devedeset druge. Moj prijatelj mi je savjetovao da ne idem preko Bos. Šamca, jer je most na rijeci Savi srušen, ali da ne idem ni na Mostar, nego da idem na Livno, i to autobusom. U Livnu su nas neki rezervisti izvukli iz autobusa. Odvojili su nas šestoricu i kombijem odveli, kako rekoše, u kasarnu. Meni je to više ličilo na neku običnu kuću. To su bili četnici. Politička lektira: istraga poturica. U toj kući su nas držali cijelo popodne. Jednog po jednog su odvodili na razgovor. U

sobi je bio otoman. Ja sam tu legao i spavao sve do jutra. Kad sam se probudio, vidio sam uhićenika, ime mu je bilo Ramiz, da je od neuroze sam sebi pojeo maltene pola dlana. On je krvario i pitao me kako mogu spavati.

„Ako me hoće mučiti, neka imam snage; a ako me ubiju, bolje da to učine u snu."

Došli su po njih dvojicu, a mene su uzeli tek negdje sutradan po podne. Na saslušanju su mi tražili dokumenta. Meni je sarajevska lična karta poništena, a imao sam osobnu kartu zagrebačku. Dao sam im ipak ovu bosansku. Pitao me je zapušteni četnik jesam li dobio poziv za rezervu. Rekao sam: ne.

„A i ne treba ti", odgovorio je. „Imamo ovdje uniforme. Obućeš se i idemo u rat".

Pitao sam ga protiv koga da se borim. On mi je odgovorio: „Protiv ustaša". Pitao sam ga: „Gdje su ustaše?" On mi je rekao da ih ima svuda oko njihove granice. A ja kakav sam lud, pitam: „A koja je vaša granica?" On mi je iscrtao neku svoju maštariju. A ja opet pitam: „A kud ćete ako je puno ustaša, gdje ćete ih smjestiti?" On mi kaže da je ustaše trebalo davno uništiti. Zanijemio sam i razmišljao šta dalje. Pokušao sam povesti novi razgovor da ih koliko-toliko unormalim da me puste. Ja sam se pošalio rekavši da za mene nema broja uniforme. Odgovorili su da se ja za to ne brinem. Ja sam gledao u njih, a oni su našli uniformu i bacili pred mene. Ja sam im tada rekao da sam hrvatski građanin, da nisam iz Bosne. Pokazao sam osobnu kartu. A onda su se oni ražestili. Pitao me je gdje sam rođen. Rekao sam: u Plavu.

„To je srce iredente", rekao mi je četnik.

Ja sam odgovorio:

„Tamo su iredentisti, u Bosni fundamentalisti, u Hrvatskoj ustaše, onda su svi protiv vas. Onda treba ići u rat i meni nema druge nego uzeti ovu uniformu i ići u rat".

Ja sam se okuražio pa ih pitam gdje ću pucati.

„Za sada ti se zna koji ti je put".

Ja sam se počeo izvlačiti govoreći da me nemaju pravo zadržavati. Jedan je izašao, a ja ovoj dvojici kažem:

„Vi se volite šaliti. Imate li vi što za jesti?"

Ponovo me vraćaju u sobu, ali samog. Onih što su bili sa mnom nema. Oko osam sati došao je neki novi. Bio je čovjek četrdesetih godina. Ništa nije govorio, a nisam ni ja. Ja mu se obraćam: da pričamo. Pita me: „O kojoj temi?" Ja odgovaram: „Nema druge, nego o ratu. Radije bih pričao o ženskima, to je bolja tema". Izderao se na mene: „Kakve žeske?!" Pitao sam ga ima li mi što dati za jesti? Dugo nisam ništa jeo. Nudio mi je slaninu. Ja sam odbio i rekao da sam Musliman. Na to mi je

on rekao da kad nisam nikada jeo slaninu, zar ću sad jesti? Odgovorio sam da ako moram, jest ću. Ponovo sam se našalio. „Je li šarena ili bijela?“, pitao sam ga.

Donio je, nasjekao i naredio da jedem. Ja sam počeo jesti. On me pita kako to da sada jedem! Ja mu rekoh: „Nužda zakon mijenja“. Na to mi je rekao da je naše gotovo. Uznemirio me je. I uplašio. U džepu sam imao četiri stotine DEM.

„Ti si mene nazvao prijateljem“, kažem ja njemu, „evo ti ovo novca. Znam da ćeš me ubiti. Da ove marke ne bi bile prljave, evo ti ih, pa ih može tvoje dijete iskoristiti ovako čiste. Daj svom djetetu, neka sebi kupi bombona!“

Ostavim marke na sto i gledam njegovu reakciju. Pogledao me je, uzeo marke i otišao.

- Nije imao nikakvih činova?

- Ne, to je uniforma SMB, nešto debela, teška, prljava. Vratio se i rekao da budem spreman u jedan sat. Ja mu velim da sam sad spreman. Reče mi da kad izađem iz kuće, da idem putem desno, ne pravo, i to kroz šumu. „I bježi kud te noge nose!“

Tačno je tako napravio. Došao je po mene oko jedan sat. Izveo me van do putića i rekao: „Sad bježi!“ Ja kakav sam lud, uhvatim ga za rukav i kažem:

„Ne zaboravi da i ja imam dijete. Jednog dana će ono potražiti tih četiristotine maraka“.

Ja ga nisam poslušao. Nisam išao desno, nego sam produžio ravno, razmišljajući da nije zasjeda, pa će me ubiti a reći da sam pokušao pobjeći. Trčao sam kroz tu šumu možda petnaest minuta, ali je to trajalo vječno.

Izašao sam na cestu. Nailazi kombi. Ja ga zaustavljam. Pitam gdje ide, a kroz razgovor shvatim da je vozač Anto. Ide do hrvatske granice. Ja mu rekoh:

„Ante, ustašo, i ja sam tvoj, vozi!“

Tu sam u vožnji ispričao što mi se dogodilo. On mi je rekao da sam lako mogao glavu izgubiti. Doveo me je do granice, a onda sam ja normalno ušao u Hrvatsku.

- I? Kakva su iskustva?

- Danima nisam mogao spavati. Zakloni me, Bože, od svakog zla i belaja što dolazi od onih kojima zakon leži u topuzu, a tragovi im smrde nečovještvom! Formalno, oni u SMB bili su vojska. JNA. Ustvari, bili su četnici. Izgledali su kao strašila. Odavao ih je zetsko-sjenički naglasak. Bili su to zbrkani ljudi. Njihovi pradjedovi odrezanu ljudsku glavu imali su običaj čuvati kao znamen ratne pobjede. Nešto kao kanibalska uspomena. Vrijeme prošlo, ostalo isto bezakonje i rušilački bijes neostvarenih.

Na svijetu nema ničega varljivijeg od njihova „čojstva“. Kao da im je nešto poremećeno u umu. Šta može tog drznika ponukati da siluje dijete od pet, šest, devet godina?! Silovati „bulu“, zar to smije biti apoteoza života?!

- Jesi li upoznao koju silovanu ženu?

- Jesam. S jednom sam razgovarao, ali me zamolila da joj nikad ne kažem ime. To je jedna Hercegovka. Ja sam kod njene majke puno puta odsjedao kad sam išao u lov. Razgovor je vođen u Trogiru. Rekla mi je da su joj majku ubili, oca ubili. To je bila žena iz okolice Gackog. Jedna grupa ljudi im je rekla da naveče ne smiju paliti svjetla. Već u sedam sati svjetlo ne smije biti upaljeno.

„Mi smo se toga pridržavali, ali kad smo pogledali, u srpskim kućama gore svjetla. Kad je moj brat to provjerio, to je bio signal da je to srpska kuća i da se tu dijeli oružje. Moj amidža je upalio svjetlo, a mi smo se svi povukli u drugi dio kuće da vidimo što će biti. Naiđe vojska, ona prava vojska. Nazvali su dobro veče i pitali koliko nas je unutra. Amidža im je rekao da nas je petnaest. Oni su tada pobacali mašinki, pušaka, municije, sve sanduci... Pobacaše i odoše“.

Tad su vidjeli šta Srbi rade. Međutim, oni su sutra došli i ubili njenog oca i majku. Nju su odveli u jednu kuću. Silovalo ju je dvadeset sedam muškaraca. Tako su se redali tri mjeseca. Nakon tri mjeseca mučenja, potpuno golu su je otjerali iz kuće. Tumarajući po Hercegovini, naišla je na jednog mrtvaca. Postariji čovjek. Pokušala mu je skinuti uniformu, ali je onda sama sebi rekla:

„Ova me je uniforma silovala! Neću je! Ići ću gola“.

Pješice, tako gola, išla je negdje oko tridesetak kilometara, da bi naišla na prve kuće. Bilo je neko selo. To je bilo prije Kalinovika. Kad su je vidjeli, prepoznali su, jer su to bili njihovi prijatelji. Tu im je sve ispričala. Obukla se. Na odlasku, rekla im je:

„Ja od vas odoh, a da znate da će oni i po vas doći i da će vam se dogoditi slična sudbina!“

To im je rekla i od njih otišla.

Idući, tako, naišla je još na jednu grupu četnika koja ju je ponovo silovala. Bila je u nesvijesti. Neko ju je spasio. Probudila se u Trogiru. Nije znala ko ju je tu doveo.

Kasnije je doznala da su selo čije je mještane opominjala da bježe četnici iskorijenili.

Hrabrio sam je i molio da izdrži. Odgovorila je da će biti hrabra sve dok ono što je u njoj ne rodi, a onda će ga zadaviti rođenim rukama. Potom se kao ispravila: neće ga zadaviti. Ako rodi muško, othranit će ga, ime mu neće dati, dat će mu broj, ali će ga naučiti da vraća milo za drago. Oko za oko. Naučit će ga tako da umije i pobjeđivati, a ne samo trpjeti

podložništvo i uzmicanje... O njoj često razmišljam. Njena je patnja veličanstvena u svojoj strahotnosti... Ne znam...

Zagreb, 20.6.1993.

OD LJUBAVI DO SILOVANJA

Alemka je osoba nepristajanja. Uporno je odbijala razgovor o silovanju. Prisjećanja je uznemiravaju. Dopustit će da zaborav sve odnese u neke tamne i nepovratne daljine. Bilo, ne ponovilo se! Ranu pustiti da zaraste, a ne džarati je svaki čas kao usijano pepelište u kojemu za objed dozrijevaju krumpiri.

„A i nema se šta reći.“ Zapravo, nema se kome reći. Svijet je oguglao na tuđe patnje. Stradanje je smorilo i stradalnike i posmatrače“, gorko je divanila. „Dok se na beskrajnim puteljcima Bosne množe mrtvi, a nema ih ko sahraniti, misliti na knjige koje niko ne čita, zar to nije luksuz?“

Ipak, jednog je dana javila: može.

Lijepa. Mlada. Bistra. Ispaćena. Pečalna. Sama sebi muka. Dugonoga. Krupnooka. Kao da je rođena na Kavkazu, oči joj zagospodarile licem i čelom.

Otkako zna za sebe, zanimala ju je kosina, strmina. Svijet je promatrala izdvojenički. Progonile je tuđe zločestoće. Nije se žalila. Zbrkana, gorka, a tiha, iskrena, predano je tragala za svojim stanjem bespomoćnosti. Očito, živjela je u sjeni nedokučivoga, inače ne bi pokušavala izdvojeništvom osmisliti besmisao.

- Rođena sam u Šamcu prije dvadeset i pet godina. Izučavala sam ekonomiju. Naravno, do rata. Sada čekam. Šta? Ne znam. Ne znam ni zašto sam ovamo došla. Čemu se ispovjedati? Moja vjera to ne traži. Najveća ispovjedaonica je upravo moja kasaba. Pitajte nju, ona sve zna. Svuda je bilo osornih ljudi, tamo najviše.

- Što vam je posebno ostalo u sjećanju?

- Sve. Zlodjela srbizirane armije, na primjer.

Misteriozni kapetan Dragan s odrezanom glavom u ruci. Poznanici, rođaci, prijatelji – niko među njima nije čitav. Jednome nedostaje ruka, drugome noga. Načeti ljudi. U njima: sve ubijeno. Umjesto da se približe i jedno drugome pomogne, jedno od drugoga bježi! Prema svojoj djeci neki roditelji bili su nepovjerljiviji nego prema komšijama-četnicima. Velikosrpska vojna hunta je gradom gusjeničarila, topničila, mesarila, razmetala se bezumljem, a naši ljudi su, eto, jedan od drugoga bježali. To niti mogu zaboraviti niti mogu sebi objasniti. Kakvi smo mi to ljudi?

- Nisu valjda svi zazirali jedan od drugoga!

- Viđeno se ne može predstaviti, doživljeno se ne može prepričati. Samo gubimo vrijeme... Ne mogu zaboraviti noć dinamita. Sava je ostala bez svog mosta, a ja bez ikakve zaštite. Idem ulicom. Uplašena, bojim se ikoga pogledati. Najednom osjetim udarac. I ništa. Nastavim put. Ista osoba, možda i neka druga, polije me čađavim uljem. Zulum pameti nema. Šuti i požuri! Kuda ja to idem? Zašto? prekonoć premundurena, komšiju i ne prepoznajem. Umjesto pozdrava, on mi psuje tursku majku. (Nisam znala da mi je majka Turkinja). Kad sam ispričala što mi se dogodilo, mirno je proslovila: „Neka rade što hoće, samo neka nam ne diraju u vjeru!“

- Da li itko nudi riječ utjehe?

- U rasulu utjehe nema. Koliko ja znam, nije nikoga zapljusnuo zanos pobune. Na cijeni je bilo umijeće preobražaja, pa i preobraćenja. Neke familije su im se priklonile. A znam i da su se neki bavili umješnošću bezbolnog raspadanja prijašnjih vrijednosti. U haosu logike nema.

- Idu dani ropstva. Teror usavršavaju i primjenjuju uz bestijalnu nasladu. Što je s tvornicama? Radi li se što?

- Jedna tvornica radi bez prestanka.

- Koja?

- Tvornica laži. Još nisu zaboravljene ni ludosti starijih laži, a već su tu nove. Opskrbljivanjem lažima bavili su se učeni i ugledni ljudi. Razmjena optužbi je obilovala vrijeđanjima i gluparijama. Najuspješniji izmišljač laži ulazio je u spisak ljudi za specijalno opskrbljivanje. Jedino su oni živjeli od svoga truda. Na repertoaru je bila snaga psovke, a u drugom skladištu je bilo svega od historije do histerije. Prema onome šta su i kako govorili, nekim propagandistima ne bih ni šibu dala da čuvaju koze. Šta se može, svako je čarobnjak na svoj način. Eto, da znate: svi smo sudjelovali u proizvodnji lažne povijesti.

- Kako?

- Dobro sam osjetila šta znači sljepilo nasilja i mržnje. U svemu se osjećala četnička premoć. Kad su se naklali, napljačkali, nauživali naših ljepotica, ulicama su hodali pijano i sanjivo. Bučno, vrlo bučno su se hvalisali. A domaći ljudi su im se sklanjali s puta. Skrivali su da se međusobno ne podnose. Tajili su da se jedan drugoga boje. Praznih pogleda, uplašeno su tumarali gradom. Beznadne i mrzovoljne grupice popunjavale su prazne klupe u parku. Kasnije se ni trojica neće smjeti sastati.

- Što je bilo s vama?

- Čim bih se pojavila na ulici, počelo bi pljuvanje, vrijeđanje, a i kamenovanje. Gađali su me svim i svačim, najčešće raznim olupinama i smećem.

- Tko vas je kamenovao? Zašto?

- Batinaši. Komšije. Bilo je i došljaka iz Crne Gore i Srbije. Ranije nisam znala da i narodi imaju svoj karakter kao što ga ima svaki pojedini čovjek. Bilo je apsurdno potlačenima, uplašenima, gladnima... govoriti o svijetloj budućnosti velike Srbije. Strah od istine tjerao ih je na uljepšavanje. Morali su biti najveći, najjači, najjunačniji, napametniji, najbogatiji, naj... Živjeli su bez samokontrole. Na ulici me sreo bivši ulični čistač. Bila sam mu Božji dar. Pijan, smrdljiv, pritisnuo me uz dućan. Hoće me odmah, bez odlaganja. Počnem li se braniti, ubit će me. Eto, nije nikada to radio s „bulom“, a čuo da su one vatrene, podatne. Alkoholom iznuren, jedva se drži na "svojoj srpskoj" zemljici. Znala sam ja: čim je most skočio u vodu, ljudsko pravo se izgubilo. Smijem se da bih sakrila svoj bol a njegovu sramotu. Smiju se i okupljeni građani. Niko da mi pomogne. Niko više patnji ne vjeruje. Ljudski jad. Zaklinjali smo se nepostojećom istinom da smo iz istog roda. Koješta! Taj pijani smetljar, četnički razbojnik, obuzet je zanosom osvojene slobode i to hoće odmah naplatiti. Po čemu je on vajni slobodar? Nije im se niko suprotstavljao. Pritisnuo mi je glavu uz zid i pokušava ljubiti. Takav kakav jest, on nije ništa drugo nego neuspio pokušaj. Bože, ima li Bosne?

- Je li moguće da vas nitko nije zaštitio?

- Publika je bila na njegovoj strani. Čujem: to joj i treba! Digla glavu! Svakome je pametovala! Derale se koliko ih grlo nosi: Alemku što prije poslati na prisilni rad! Nije htjela u Partiju! Misao mi je bila uzbibana, nemirna. Taj ipak izdijeljeni svijet najednom se nađe protiv mene! Viteštvo na balkanski način. Razglas je emitirao marševe smrti. U gradu se pucalo. Četnik je jurišao na moje tijelo s toliko zla, škrguta, mržnje i tupe presitosti! Molila sam da me se okani. Migoljila sam. Atentatorskim rukama hoće me zadaviti. Iznuđen, ali rezak i bespoštedan odgovor stiže iz cirkusa takozvane poštene inteligencije: raspršiše vijest da je u grad stigao Arkan. Počeše se razilaziti. Idu ga vidjeti, iskazati mu divljenje za pokolj u Bijeljini i drugdje. Na rubu parka tukli su Salkana, dobrodušnog bogomoljca. U Bosni nema ubogosti bez jezika što vjetar mlati kao vjetrenjača. uskoro je Salkin glas utihnuo. Napuštao je svijet taštine, laži, grubosti, obijesti, bijesa, gotovanluka. Bio je dobar, ali tuhafli čovjek, dao mu Allah dženet! Tek je ulazio u godine zrele muževnosti.

- Što se u međuvremenu zbiva s vašim napasnikom?

- On je bio dio herojskog oklijevanja, a ja mudra čekanja. Taj terorist je bio sablast prinudnog real-socijalizma. Pravoslavni branitelj navodno ugroženog srpstva. Mitomanski arogantan, opsovao je sve srbomrsce svijeta i otišao u birtiju.

Počeo je progon. Dolazili su tražiti je. Sklanjala se. Zevzeci što su mržnju izabrali kao najlakši način života bili su glasnici zla, sve jedan brutalniji od drugoga. Otac je unajmio skrivalište. Avaj, u malom gradu

nije se lako skrivati. Obiteljske veze ionako tanke, a i one, stare, olabavile, popucale. Mnoga poznanstva i prijateljstva su jednostavno isparila. Alemka nikada nije bila usamljenija. Strah joj je svjedok, nije se plašila samo za svoj život. Strah je nešto stvarno, ali i daleko iznad toga. Ponekad bi znao onesposobiti je. Odmjerena, uporna, istrajna, Alemka je počela gubiti hrabrost. Pogodilo ju je saznanje da je svejednost kozmička pojava. Možda malo previše vjeruje u sebe. Taman kad su roditelji pronašli način da je prebace preko rijeke, pojavila se mršava i živahna sitna prilika. Mladi pravnik, nada Saveza komunista u poduzeću, Alemkin momak Bogiša pojavio se u četničkoj uniformi.

Kako ju je Bogiša pronašao, to samo znaju Bog i on, ako taj beznadnik išta zna o sebi i svom okolišu. Koji ga vrag oprži ludilom svemoći i lažne, umjetne nadmoći? On i kokarda! Alemki se činilo da nije bio surov, podmukao, razmetljiv, goropadan, a iznenada se nađe u koljačkoj odjeći! Iz stanja tjeskobe i ratne opasnosti izravno u beznađe! Eto, povukla ga zločinačka krv. Ne kao zastavu, već kao najobičnijeg puhača ratnih krijesnica i dimova.

- Niko nije očekivao da će smjerni i umiljati Bogiša postati melek mraka – glasnu se djevojka. – Vjerovati nekome, besmislica! Moramo stalno imati na umu da imamo samo sebe i više nikoga.

- Je li došao zaštititi vas?

- Donio mi je poziv za prisilni rad! Logor! Šta se može, naivnost ljude čini gotovo anđelima. Čovjek je sklonište i bića i ništavila.

Djelovao je kao potrošen mladić. Muškarac s nekim zagonetnim životnim krastama. Četvrta stranica trokuta. Stigao je okaharen. Mučan. Nešto ga je nagrizalo. Djevojka je naslućivala zlo.

„Hoću te cijelu! Dosta je bilo odugovlačenja! Čekaju kukavice, a ne pravi junaci! Neću više podnositi nećkanje i pogađanje!

„Junaci, tu riječ dosada nisi nikad izgovorio!“, otelo joj se, inače ne bi. Riječ valja čuvati. Premda uznemirena i uplašena, oslanjala se na svoj prkos. Morat će popustiti. Bogiša i pamet se nikako ne razumiju ma koliko čeznuli jedno za drugim. Izgledao je kao siledžija, napasnik, pustahija. Ona, opet, nije podnosila nadgornjavanje. Produhovljena, dokazana, samopouzdana. Puna životne i pokretačke snage.

„Bogiša, zašto si obukao četničku uniformu?“

„Da nisam, ubili bi me“, pokušao se opravdati. Nijedna vojska ne podnosi one što se dvoume. Slobodna volja je samo iluzija.

„Neko će te ubiti i ovako i onako, ubit će te svakojako! Je li ti jasno?“

„Jasno mi je“, odgovorio je pokajnički, reklo bi se, zbunjeno. Izgledao je tajanstveno i zloćudno. Ipak, gledao ju je milo. Prisjećala se zlaćanih sutona prvih milovanja. Začaran, počeo se prepoznavati u kozmološkom nacrtu njena svemira. Imao je tople oči u kojima gori divljenje

prema ljepotici Alemki. Obećavao da će je čuvati. Uvijek će biti zaštitnik. Putovi osvajanja, zaljubljivanja, ljubavi, zar ne, beskrajni su i nedokučivi.

„Priklonio si se koljačima! Učinio si to u ime kratkoročnih probitaka, a možda i zbog dugoročnih ciljeva. Šta ćeš reći komisiji za ratne zločine?“

„Reći ću da sam te volio“, mladi četnik joj se zloćudno približavao. Možda će je zadaviti. Kosa mu se nakostriješila, ruke oboljele od pomame. Oči se posve zamutile. Ne zna što joj je. Alemka se više ne umije braniti. U stanju obamrlosti neće se moći nositi s mladićem smanjene uračunljivosti. Eto, psihopati postaju nacionalni junaci! Ni traga otmenosti. Petljavina, grdilo! Neotesana litica!

„Ne približuj mi se! Lud si!“, rekla je odlučno. „Imao si srce od zlata. Sad si zločinac!“

„Ja sam i rođen lud. Nisi znala?“

„Htio si mi biti zaštita. Tako si govorio.“

„To mi je bila dužnost. Vremena se mijenjaju.“

„A sada me hoćeš uništiti?!“

„To mi je sadašnja dužnost. Moram. Zato su me poslali ovamo.“

„Kako si saznao gdje se skrivam?“

„Mi sve znamo. Sve možemo.“

Očito, terorist je podređen višem cilju. Njegov cilj je, prema osobnom priznanju, Velika Srbija. Pijan, brutalan, vrši osvajački pohod prema djevojci koju je ljubio i volio. Soba je bila prazna, bez tragova pokućstva. Zidovi su bili prljavi. Ni prihvatljivog ni neprihvatljivog, nije bilo ni specifičnog mirisa ustajalosti. A, eto, činilo se da ta soba postoji samo za mučenje. Mučionica. Neki ljudi lako prepoznaju opasnost. umiju je začas uvećati, uveličati. Možda je momak došao s djevojkom se malo preznojiti. Zaboravio njen prkos i nepristajanje. Počeo ju je uvjeravati da prava žena mora biti kurva, a muškarac hrabar i nemilosrdan ratnik. Nije uživala osjećajući četnikovu ruku na svom tijelu. Gadio joj se tjelesni dodir. Bio je kao vjetropir alamunja, a ne njen ljubljeni. Daleka i nedokučiva, pomalo naduvena, nadmena. On: uvredljivo bezličan, kukavno ukočen. A taj vjetrenjak, eto, gledao ju je požudno. Djevojka samosvjesna, dugih nogu, visoka vrata, čulnih usta, umna čela. Imala je dugu crnu kosu, oble grudi, tanak struk. Mladi četnik je taman počeo silovanje upoznavati kao uobičajen dio obrade uhiæenica. Sve je više ponirao u alkoholom izazvanu tjeskobu. Počinju ga osvajati nepoznati nagoni puni mučnine i neizvjesnosti.

Još samo trenutak, uslijedit će skok.

Posljednje dane je provodio s brkatim, bradatim, posve nagriženim jurišnicima i izgubljenim zločincima.

Djevojka se pitala: ponaša li se pametno? Dokle će Bogiša podnositi odbijanje? Sve je zapetljano do besmisla. Često je sebe dovodila do ivice ničega. Jezivošću obojena djevojačka putovanja u nigdinu.

„Reci svom glavonji da me nisi vidio!“, zapovijedila je Alemka starješinski. Štrkljast i malo previše izdužen, siv kao guja, pokazivao joj je razrogačene oči. Nažalost, strah ponekad prepustimo bagateli. „Reci da sam poginula u jurišu!“, izgovorila je prkosno i odvažno.

„U jurišu?!“, nahrupio je zabezeknuto. „A na čijoj strani?“, upitao je zlosutno. Posve ga osvojila bolesna želja za gospodarenjem ljudima. Čeznuo je za nečim što nije slijepa i bespogovorna poslušnost.

„Na kojoj strani? I još pitaš! Na jednoj strani do zuba naoružani došljaci, a na drugoj goloruki domoroci. Tenk što uništava groblja i bogomolje mora biti pobijeđen! Neka nam Bog pomogne da mi drugima ne činimo zlo!“

Ubogi, siroti četnik je shvatio da ovo vrijeme ne ljubi lomne. Čovjekov uvid u zbilju je ionako oskudan. Toliko joj može reći, a sve drugo je vojna tajna. Strogo povjerljivo.

„Mi smo lutali bez imena“, odvažila se Alemka neke mu stvari razjasniti. „Bili smo brojke, a ne ljudi. Od Kosova pa do Knina, sve sam Srbin do Srbina!.. Bogiša, ne možeš biti veći no što jesi! Umorili smo se trčkarajući od jedne zablude do druge. Moramo učiniti neki korak prema sebi!“

I, eto, Bogiša se konačno odlučio učiniti prvi korak.

Ošamutio ju je udarcem ručkom revolvera po glavi, a potom silovao. Kad se izdovoljio, otišao je po svoje momke. Dolazili su u grupicama. Koliko ih je bilo, to ona ne zna. Neće nikad ni znati. Silovali su je tiho, bez pogrdnih riječi, bez udaraca, bez vrijeđanja. O tome je vodio računa njihov starješina Bogiša.

Zagreb, rujan 93.

ANAKONDA

U sobu je ušla djevojka visokih nogu, bijela lica, smeđe kose. Postojana osoba unese svježinu. Kožna jakna. Šminke ni od korova. Pogled usmjeren prema pisaćem stroju i diktafonu. Dah profesionalizma.

- Ipak sam stigla. Nisam mogla ne doći. Nagovorili su me. Neka se zna. I ovo će proći. Rekli su mi da ste ozbiljan pisac.

- Tko vam je rekao? - oglasih se.

- Ne znam. Ne čitam ozbiljne knjige. Nemam običaj hvaliti se učenošću. To mi nije potrebno. Tek toliko znam: među zločincima su uglav-

nom sve neki učenjaci. Sačuvaj, Bože! Dabogda im sudila pravda! Drugačije neće ići!

- Počeli ste suditi, a još ništa o zločinu!

- Šta ja znam... Radila sam u firmi koja je sklapala njemački auto. Nemojte misliti da sam mu usavršavala liniju. Dotle nisam stigla, iako volim tehniku. Bila sam samo neki pokret ruke i ništa više. Došlo mi na red, ja obavila, zadovoljila sekundaru, allahemanet! Već tada je sve bilo besmislica. Ozbiljno. Mislim da je besmislica poštapalica potištenosti. Mračan je bio moj šef. Isti kao otac. Važan, to prije svega. Zahtjevan. Sve što je u životu prošlo mimo oca, tražio je da se ja o te vrijednosti nekom nevidljivom kukom zakvačim. Nisam to nigdje pročitala, palo mi na pamet: naši su se očevi ponašali bahato, kao i njihove tajne ljubavnice. Takvi kakvi su bili, gubili su draž muškosti. Jednoga dana sam tvrdo odlučila: neću se ni s kim ševiti. Dođe li vrijeme udaji, vidjet ćemo. Sklapati tuđe automobile, zloupotrebljavati pamet svojih ruku, poći u smrdljivu menzu i grubu Desu zamoliti da ispeče upotrebljivu kafu, da te često ne uzima na zub, da te ne prate njeni "sateliti", idi šetati ulicom koja tako blesavo ide ravno, što ravnodušnije odgovarati ako neko pozdravi. Bez veze!

- Nemojte toliko biti gorki! - blago je zamolih, a ona uzdahnu. Mlada, zgodna djevojka, bez dlake na jeziku.

- Preinaka, to je ono što se želi. Promjena. Preobrazba. Osjećala sam potrebu za nečim što nadilazi granice iskustva. Dosta mi je frivolne udvornosti.

- Tu smo radi razgovora o istrebljenju jednog naroda.

- Niko nikoga ne može istrijebiti - reče Zineta. Govorila je bez grimasiranja, bez suvišnih riječi i bez sažalnosti. Iz nje je progovarao odličan promatrač. Kako se prema svemu odnosila kritički, nije je trebalo stimulirati na razgovor. Posve osebujna djevojka. Prije nego što je i naučila hodati, pronašla labirint kretanja. Išli joj na živce nepraktični, filozofični nervčici što oklijevaju i sve zapetljavaju. Odvratno joj je svačije samosažaljenje. Čemu ikoga žaliti, kad je čovjek nezagrnuti grob? Ni silovanja, ni strašne tutnjave topova kroz koje je prošla na orašačkoj prvoj crti nisu joj uništili ljubav za životom. Pucala je od bijesa što četnicima ne može još više nauditi. Stoga više ne vjeruje u svijet duše. Čovjek je najsmrtonosnija životinja. Sve je tortura. Zasitila se nasilja u kući. Dom je najopasnije stratište. I prije rata je urbana gerila vodila ulične građanske ratove. Prostor pod obiteljskim krovom bio je najkrvoločnije bojno polje. Najviše boli kad te ukoka, premlati, ponizi, ozlijedi netko u kući. Odvratna su supružnička razračunavanja. Roditelji zlostavljaju djecu. I djeca, naravno, roditelje. Uostalom, djeca će se roditeljima osvetiti na groblju. Snahe i svekrve se podjednako međusobno tamane. Kad

braća tuku sestre, to postaje dio nacionalnog folklora. Čuvaj se najbližih! Oni tuku najžešće.

- Kako su počeli vaši jadi?

- Čekala sam svoga gospodara. Pred Mjesnom zajednicom su se okupljali sužnji. Brundali su tenkovi četničko-boljševičke armade. Panzerkomunizam Velike Srbije. Znak da je epoha starih režima definitivno završena. Slobodu preuzima zakon jačega i bezobzirnijega. Drhtala sam četnički tenk doživljavajući kao grobnicu uma. Tenkisti su nam dobacivali prostote. Izađe iz tenka, smrdljivim rukama ti opipa sise i stražnjicu, opsuje, uvrijedi te, pa se vrati. Činilo se da će pucati na nas.

U našem prostoru postojao je beskrajan broj mogućih svjetova u smrtnoj nevolji. I gospodare i robinje Bog je promatrao uvredljivo ravnodušno. Zločesnike nije karao zbog zločina, ali je upozorio da ga niko nema pravo prisvajati. Svačiji je i ničiji. I o jednom i drugome odlučuje samo on. Kad sve protutnji, na zemlji će zavladati Božje carstvo, pa će zatočenici biti oslobođeni četničkog zapta, ali će ih orobiti neki drugi gornjaci. Mirnom i časnom čovjeku ne daju uživati u miru.

Na trgu robinja zadesila se suhonjava Desa. Došla se snabdjeti besplatnom radnom snagom. Oniska rasta i duga jezika, u nevakat odjevena skupocjenim krznom, nakićena opljačkanim zlatom i biserima, razmetljivo ohola, ta čudesno zbrkana i do apsurda iznenađujuća ličnost s visoka je prišla Zineti i grubo zapovijedila:

„Ideš sa mnom!“

Razabravši da je to bivša kuharica u firmi, djevojka je u čudu zanijemila. Srce joj je na putu prema nebu zastalo u grlu.

„Kuda?“

Desa se vješto služila zakulisnim radnjama. Znalo se i dobrano šutejlo da ona vodi tajnu kadrovsku politiku. Uživala je u kavgama.

„Nije tvoje da pitaš, nego da slušaš!“, izderala se bivša kavopeča. Neugledna i posve nezgodna Desa u firmi je imala nekoliko zanimljivih, često i pogrdnih imena. „Tiho, dolazi arhivar dogodovština!“, rekla bi žena ženi. „Anakondo, daj mi malo slađu kafu.“ – „Ćaća ti je Anakonda! Od mene možeš dobiti samo otrova!“

O siledžijstvu te bjesnulje znalo se i s lijeve i s desne strane dugačke rijeke.

„Nemoj se kreveljiti, balinkuro!“, srdila se kriještalica. „Nemoj mi ništa tu izvoditi! Kod mene ti ništa neće proći! Odlučila sam te orobiti. Radit ćeš mi malo na zemlji, malo u kući. Ako budeš dobro slušala, sačuvat ću ti glavu.“

„Ne ide to kod mene na brzaka“, djevojka je odgovorila uljudno. Ubrzo se predomislila i odlučila pokazati snagu mladosti. „Slaba sam ti ja sluškinja. Bila sam ti u firmi šefica. Dokle misliš divljati?“, kao osnažila

se Zineta. Još nije bila nastupila noć otpusnih ventila kada govore samo noževi. Premda već sada svatko u kući ima mrtvaca za oplakivanje, koljači još nisu bili dospjeli do svačijeg grla.

„Ušuti, dok te nisam maznula revolverom!“, oglasila se bivša kuharica. Potom se razgoropadila i zaprijetila tenkom.

Imala je jedno tanano, provjereno poznavanje ljudi. Posjedovala je golemu snagu u pamćenju. Rječita, umjela se nametnuti. Čini se da je gomilu vješto držala pod okom. Uvijek je znala što i kad može postići dominirajući mnoštvom. Kad gomilu baciš narpijed - razmišljala je – moraš pripremiti majstorije što dolaze nakon toga. Umjela je pogoditi psihološki trenutak i udariti iznenada.

- Desa je dobro znala sve o našem strahu, o nepripremljenosti za zlo, o izgubljenosti, o ugroženom poštenju i poznatim našim vrlinama. Gotovo da i nije bilo moguće ne otkriti masku za grabež, pohlepu, požudu, okrutnost, a moji roditelji su se pravili da to ne vide i da o tome nemaju pojma. Skoro sam i zahvalna što su me pretvorili u ništavilo konkretnosti. Da, tu mi je i mjesto. Trg robinja. Bez prava na ponos, na obraz, na vjeru, na postojanje. Ono što mladost posjeduje u svojim žilama, to su mi roditelji zakočili prenaglašenim oprezom, bašmebrigovićevštinom, željom da sve ostane starinski dotrajalo i nepotrebno. Osjećam da je nâm jedna grdna izmišljotima i da je merhamet u mojoj kasabi nešto neobjašnjivo, nešto što sarajevski bivši student politologije nije ni učio niti se smatra pozvanim da zalazi u neistražene zakutke BILO PA PROŠLO. Nije li to način premještanja zemaljskog života u nebesni privid?

„Ti dobro znaš da ti ja ne želim ugađati gotovanluk!“, umiljato je rekla Zineta. Neprestano je drhtala. Nije moguće da to bivša kavopeča nije dobro zapazila. Anakonda je odlučila primijeniti grubu silu. To njoj i nije teško. U slijepim ulicama žene sva tri vjerozakona povjerljivo su ćućorile da ta poganulja ima zvjerski i krvoločan pogled. Glas umije učiniti umilnim, ali i nesnosnim. Žena umilnostrašna glasa, strašno umilna, zlokobna.

„Vjetropirasta ti je ta alamunja!“, govorio je Zinetin otac u WC-u, pretpostavljajući da ga tamo nitko ne čuje. „Ne bi je namirio ni Vjetrogonja Vjetropirović!“

„Nepredvidiva je!“, odgovorila je Zinetina majka. „Kao da pripada krdu pobožnih bludnica. Častohlepna i gramziva!“

„To si ti rekla, ne ja!“, odgovorio bi gromoglasni, pa pretihi Zinetin otac.

„Hajde, balinkuro, ulazi u kola!“, zapovijedila je Desa. Učinila je to strasno. Neki misle da je strast bjesnilo. Desina bi strast mogla biti uznošenje nesretne ljubavi.

„Neću, ne mogu. Nije me volja. Mrsko mi“, reče Zineta uz pomoć duboke veze patnje i saznanja. Što se može, Desa je voljela sebe putom ljubavi prema bližnjem.

Desa je umjela djelotvorno ponirati u mitsku prošlost. Gdje ona, tu i glavari, doglavnici, njeni poslušnici. Kadikad mitom, češće batinom ona dokazuje pradrevnost svoga naroda i njegovu izabranost. Kad Desin narod zapovijedi, nitko se ne smije protiviti. Bivša kavopeča bolje nego itko poznaje teoriju čistog etnosa, krvi i tla. Ona dobro zna gdje će joj pasti strijela prije nego što je baci. Imala je tupav, iskežen izraz lica. za tren se sve smračilo. Zineta nije vidjela kada je Desa podigla ruku. Stisnutom šakom ju je zviznula po sljepoočnici. Bez skrivene gumene cijevi s kuglicama bivša kuharica ne ide u grad. Djevojka je pala na zemlju kao gromom udarena. Pred očima svjetlaci, u ušima crkvena zvona. Tu se našao Anakondin sin. U bolnici je silovao onesviješćenu mezimicu poznata trgovca. Majka ga učila o postojanju tamnih i skrivenih, nepoznatih prostora ljudske podsvijesti.

Ošamućenu Zinetu je strpao u kola i poveo svojoj kući. O njemu se priča da je srpske barjake prvi povješao na vrhovima munara. Znao je biti gadan i zao. Majka mu usadila ljubav prema slavi. Volio je lijepe žene. Hotelskim pjevaljkama je uresivao noći. Umio je odabrati sve što je Bog stvorio za bezbrižna čovjeka.

Bolničar Stevo je Zinetu uveo u svoju sobu i nasilu obljubio. Pokušala se braniti. Šaka mu je bila tvrda. Desin sin upravo je bio izašao iz Sotonina roga. Snaga mu ne bijaše rastrzana dilemom o naciji i voždu, o Bogu i svijetu. Kako je sjeta histerija duha, nije je htio prihvatiti. Bio je kolovođa nemira u selu. Što je uljudnom čovjeku zabranjeno, njemu je bilo dopušteno. Obraza treba imati, pa se zastidjeti. Prema prirodi svojoj, prema odgoju, prema obrazovanju - nije bio sklon sumnji. Uloga reda i rada u povijesti, o tome mu se nije dalo razmišljati. Čudesno i legendarno, to su prave stvari. Pokušavao je ući u dušu gomila. Kamena kućerina na dva boja uvijek bijaše puna Desinih poklonika. Uglavnom to bijahu osvjedočeni batinaši. Narodnjačka, radikalska srpska baza. Velikosrpskočetnički boljševizam. Kako bi Zineta rekla, arogantni ekstremisti. Ne samo njoj, bolničar Stevo bijaše u stanju svakome činiti svakojaka zla.

Velevažno izvede lijepu Zinetu, svoju robinju, u svijet. Svijet bijaše velika odaja u prizemlju. Zineta nije mogla ni pretpostaviti da je Desa izgradila toliku kuću. Tek joj sad izbija sjećanje iz pameti: Desa se od jutra do mraka borila za privilegirane kredite. Tako bijaše onda, a sad je ona u zanosu istraživanja svjetova smrti. Na sredini odaje: mrtvački sanduk. Desa odnosno Anakonda bavi se ravnotežom između smrtnih i besmrtnih stvari. Brojni posjetioci piju rakiju i plaču. Oplakuju pokojnika što ga ubiše „turske ustaše“.

Zasad je Zinetin posao bez prestanka donositi rakiju iz podruma. Nujditi. Nije sama. Cijela mahala ženske mladeži iz kasabe je tu.

Ratničke igre nemaju ni granica ni pameti. Svatko zameće nepoznatu igru. I četnici, i četničići, i četnikuše, i njihove bake i djedovi, svi igraju svoje Kosovo, svoju poraz-pobjedu, poraženu pobjedu, izgubljenu otadžbinu. Svoju sudbinu svatko oplakuje kako zna i umije. Ovako ili onako – to je Zineta odmah shvatila – ova je igra smrtno ozbiljna. Ovako ili onako – odmah je to zapazila – igre im nisu iste.

Idući u podrum, djevojka je zapazila u vrtu pozamašnu skupinu vezanih muškaraca. Gologlavi, ogoljeni, uplašeni, neki i okrvavljeni, morali su šutnjom podnositi golemu strast batinanja. Sve je sličilo otimanju prostora, imovine, ljudi. Desina kuća joj se učinila kao stožer zla.

Nije bilo teško zapaziti, ako je koga spopao nemoćan i nedokučiv očaj, bili su to u velikoj odaji Desine kuće-kasarne otimači, ubojice, siledžije. Zna se tko je živio i tko će živjeti na stranputicama. Zineta je odlučila ostati nijema. Šutnjom ostvarivati svoje pravo na šutnju. Trudila se da ne zakaže u poslu. Namjeravala se umiljatošću izvući iz pakla silovanja. Nastojala je ne uzimati k srcu oplakivanje mrtvaca. Junak, izdajnik, siledžija, harambaša, zloglasni četnik, tko je - baš je briga! Jedno je sasvim izvjesno: srce joj nije u odaji što je prostrana kao negdašnji zadružni dom, nego u bašći gdje četnički ku-klux-klan poskakuje vitlajući batinama nad nedužnim Husom i Hasom. Orgijastičke razuzdanosti – dosjetila se - u dubokoj su svezi s histeričnim oplakivanjem raskošno opremljena mrtvačka sanduka. Tukli su ih svim i svačim. Košulja im od batina na polovima rasparana. rukavi se razdvojili, neće zajedno u budućnost. Zjevkaju šavovi pokrivajući krvave modrice.

Ušla bi u odaju žalosnicu i pokušala shvatiti neki privid.

Piju i plaču. Drže pomamljive govore. Pozivaju na linč. Valja osvetiti pokojnika što tako pogruženo leži pred svim žalosnicima dok oni ispijaju rakiju i malo-malo pa tvrdim rukama zgrabe neku muslimančicu što ih uplašeno i usrdno opslužuje ne misleći nikome zla. Tako odgojena.

Sve što se događa – počinje shvaćati Zineta – to je uzbudljiva igra. Ljekovito za Desin četnički mozak.

Kad je već tako kako jest, igrom do samoga sebe, a kako drugačije? Spasiti se! Znaju li ljudi što to znači? Recimo, što o tome misle njene bivše rođakinje, komšinke, poznanice, kojima se ni pod koju cijenu ne želi obratiti?

Opet je izašla i u prolazu shvatila da masakriraju žicom vezane mladiće njene krvi. Još nije ni proslavila kraj komunizma, a nacija joj se velikosrpska našla na leđima!

U velikoj odaji Desa je bila u domašaju mikrofona. Kreketala je koliko je god grlo nosi: otadžbina, pa onda ljubav. Šifru valja odgonetnuti:

nadahnuti se pokojnikom što su ga mučki ubili „turski ustaše“, poći u bašču i zaklati nekoga Husu ili Hasu, a onda se vratiti u posvećeni dom i u bogatim odajama silovati Eminu, Fatimu, Mersiju, Dževahiru.

Najednom vrata postanu tijesna. Svatko na svoj način oslobađa se neobjašnjive pravoslavno-četničke mržnje. Jedni to učine pucanjem Muji u glavu, a drugi se na već mrtvoj glavi pišanjem oslobode mržnje i pića. Jadne alkoholne pišonje nemaju pojma da sloboda nije ubijanje i unizivanje neistomišljenika, već podignuta moralna svijest.

Potom razbojnici plešu ljudske vrline. Njihova igra je kult, i rat, i mir, i svečanost, i prijetnja, i zagonetka, i proroštvo, i nadmetanje. Sve je povod za Sotonsku igru - to je Zineta davno osjetila, davno preboljela. Oni svoju otadžbinu ispišavaju mokreći planetarnim predjelima već upljuvanih i upišanih glava mladića brutalno pokupljenih s ulica kasabe.

Doista, Zineta se naslušala lokalnih tužaljki o tome kako se državne, crkvene i narodne svečanosti umiju sliti u jedinstvenu igru opojnosti, razdraganosti, zanosa, vrtoglavice. Igrači su neki nosili obrazinu, neki su se presvlačili, prema Desinom nalogu obavijali se tajanstvom. Nepoznati ubogari igrom su pokušavali postati stari mudroslovi. Živa snaga, snaga kozmosa, bezlična ali smislena, životvorna, igrom se željela pretvoriti u vrtešku četničkih silovitih pobjeda.

Sve se slilo u jedan glas gusala što ih tvore četnički đeneralštab, nešto što bi se moglo nazvati Vidovdanska crkva i Srpski kulturni klub. Sve je to zajedno Desa predstavljala u svom domu, osim ako slučajno ne pomislimo da je to četnička kasarna. Oficirski kor je solunske šajkače pedesetak godina zamjenjivao „titovkama“, pa opet povratak nečemu između suludastog junaka razbojništva što živi u nerazvijenoj gomili i nesretnih pojedinaca istog roda što bi s komšijama živjeli suživotno kad se zbog iskazane želje ne bi gubila glava. Priča je to, sveta priča - je li tako, Deso? - o trajanju četništva u svim prostorima i u svim vremenima..

I, eto tako, plešu oko pokojnika. Igraju Nemanjići, Mrnjavčevići, Brankovići, Čarnojevići, Karadžiči, Mihailovići, Moljevići, Dangići, Đurišići, opet Karadžiči, Koljevići, Plavšići. Igra je to i pjesma o samoobožavanju, o uzdizanju nad svima. Guslaru u poderanom grlu krklja mit o nacionalnom žrtvovanju i velikomučeništvu. Kaotičnim glasom i nemoćnim strunama želi se uspostaviti hijerarhija kozmičkih sila i božanskih likova. Nebesni narod igra svoju ozarenost i kultnu sreću, a nedužni sužnji u bašči očekuju nož. Sječivo se pojavi čim se otvore vrata, a vrata se otvore nakon svakog plesa, nakon svakog Desinog poziva da se uzmu kame i ode u njenu bašču nad "balijama" osvetiti Kosovo.

I nasilje i žrtva moraju zajedno osjetiti kako se iz obzora mitske svijesti stvara život kosovskog mita koji je uvijek bio i ostaje sabiralište svekolikih četničkih potreba.

Kako guslar i Desa raspaljuju osvetničke strasti, brutalnost svijeta narasta do životna ugasnuća. Grmaljska mlađarija bi „balinkurama" među noge, a Desa pripominje da je još rano. Sve ide prema predviđenom programu. Ne smije se ništa preskočiti. „Bit će i toga", obećava Desa presretna što sve ide po želji vožda Slobe. Najviše je zabrinjava hoće li njen sin bolničar Stevo u kratkom predavanju umjeti izgovoriti da je komunizam sudbina Velike Srbije i da je Marxov Kapital za dijalektički materijalizam ono što je Biblija za kršćanstvo.

„Ovdje se slavi junaštvo, a ne ljubav. Valja pripremiti kame i sjekire. Može ušimice, a i sjekimice. Kako je kome volja. Međutim, prije toga se valja okititi kosovskim mučeništvom."

Tako je govorila Desa.

Zineta se nije usudila kazati joj da za Kosovom podjednako tuguju kad im crkne krava ili kad na bojišnici izgube stotinjak polupijanih ili sasvim unesrećenih mladića što ne znaju ni što su ni gdje su, nebesni, položili sveto oružje i svetu dušu.

Premda je o tome Desa pokušala dati konačnu riječ – guslari su najzaslužniji prvoborci – pijana i neugledna dvorana je počela zakovrtati očima, znak da im je dosta gusala. Hoće tango. Hoće vlacer. Hoće p...u materinu, samo ne gusle. Prema svemu što se događalo u Desinoj višebrojnim i nepokrivenim kreditima sagrađenoj ogromnoj kući, guslarski koncert najviše je odgovarao uzimašima ili profiterima, neostvarenim bojovnicima sveslavenstva, neafirmiranim piscima pravoslavne bukolike i svima drugima kojima se, čim vide gusle, u gaćama dogodi nešto neviteško i poprdno. Naime, tada protuhe, prepredenjaci, grabežljivci očima pogleduju tuđu imovinu a potom ili prije toga – redoslijed nije utanačen – sječiva kojima se ovako ili onako mora ostvariti dobit.

Koristeći mikrofon prviput u životu, Desa je polupijano ili sasvim pijano pučanstvo upozoravala da voždu Slobi svi pravoslavci duguju bezuvjetnu odanost i poslušnost. Ako je on sebe proglasio poslanikom proviđenja koje ga je poslalo i odredilo osnovati tisućgodišnje carstvo bosanskih Srba, pravo na to zasnivalo bi se na izabranosti svekolike bosansko-pravoslavne rase.

Zineta je bila umoru otkazala poslušnost. Služila je one unutra, ali i one vani. Osjetila je gazdaričinu odnosno gospodaričinu naklonost. Desina se glava često odmetala u pomamu. Druge „balinkure" je proganjala, često tjerala da u posebnoj odaji na prvom katu vrijeme provode s mladim bojovnicima – nagrada u naturi – a Zinu čuva za svoga sina, jer je između njenih političkih romansi govorio o svojoj: ne može bez Zine.

Neki gosti su u Desinoj kući krivotvorene marke razmjenjivali za prave dinare. Vršila se razmjena opljačkanih umjetničkih predmeta. Vrećica hašiša se mogla prodati za pet slika glasovitog „Balije". U skupini

rakijom i ubijanjem ošamućenih Desinih poklonika dame iz pljačkaško-četničkog tabora otkrile su lažnog ginekologa i tako ga izudarale da se, jadnik, do Sudnjega dana neće oporaviti. Narkoman prepravlja liječničke recepte. Udri po njemu dok mu dušu čuješ! Uzviknu parolu, razjari Desu! Samo što nije poletjela. U posvemašnjem kaosu jedva joj se zamjećuje slatkasto romantični odsutni pogled. Začuo bi se i plač nedefiniranog povoda. Bliže im plakati i tugovati nego se zdravo veseliti.

Slavom ošamućena Desa podiže plosku, ne čašu, i gromko sriče zdravicu uvredljiva i bestidna sadržaja o „turskom" nakotu i muslimanskoj prevrtljivosti i lijenosti. I tako, bivša kuharica Desa obećava da će stvoriti novi poredak stvari od nespojivih elemenata. Glavni gradbeni materijal je politička retorika natopljena netrpeljivošću i mržnjom.

- Mi nikada nismo živjeli zajedno. Upravo tako: jedni pokraj drugih. Premda je miješanje bilo učestalo, sve manje smo se poznavali i priznavali. Njima se nikako nije moglo ugoditi. Ljudi neke čudne zlotvore. Uobraženi, kao i sve neznalice. Izgubljeni su. Imaju veliku potrebu za alkoholom. Kad ih piće osvoji, pokazuju lice straha. U Desinoj kući-kasarni bilo je ljudi različitih profesija. Bez obzira na očekivanu uzdržljivost, distanciranost obrazovanih i mudrih, na svim Desinim poklonicima uočavala se gramzivost, nezasitost, zavist, prostakluk, bezobrazluk. U njih je sve nategnuto, napuhano, nacvrcano, natreskano. Isti su kad drže govore, kad puzaju, teturaju, kad se spotiču, kad kradu i lažu, kad počnu patiti od kočenja lica na kome se kočopere brkovi kao u mačka. Kad je zločinac natrpan mesom, pokazuje pomirljivo lice koje stupidno govori da se klati mora, jer se prema bližnjem mora pokazati ljubav.

- Pretpostavljam da govorite o Desinom sinu Stevi.

- Dakako, i o njemu. Čudan čovjek. Uvijek je pokazivao umornu grimasu lica. Ja sam to protumačila na svoj način.

- Kako?

- Valja zaroniti u nešto iza lica, iza oblika. Za to „nešto" ja nisam imala smisla. Vidite, o tome sam često razmišljala promatrajući uspavano Stevino lice. Kad bih slučajno bila slikarica, ne bih nikako umjela naslikati pravoslavno-bošnjačko lice.

- Zašto?

- Jer nije nikada isto. Ne bih htjela nikoga vrijeđati, ali događalo se da mu usta vidim na trbuhu. Bila sam okovana njime, nisam se mogla odvojiti. Dok on spava, ja ga promatram kao čovjeka s konjskom glavom. Potom se ukažu dva tijela, a samo pola glave. Kako ga god vidjela, bio je prikriven ljepljivim talogom. Kud god krene, smrad s njim. Četnikov grijeh je mjera neumjerenoga. Bez obzira na slavne pobjede o kojima je pjevušio i guslao, Desin Stevo je najčešće bio zlovoljan, utučen, ophrvan

crnim mislima. Iako sam puno propatila, moram priznati da se u četnike ne razumijem. Ne vjerujem da i oni razumiju sami sebe.

- Mrzite li Stevu?

- Vjera mi zabranjuje da mrzim bilo koga.

- A Desu?

- Ja osobno ne bih mogla učiniti zlo ni njoj ni njemu, ali bih uživala gledajući kad bi ih neko stavio na muke. Neka dožive naša poniženja. Moja majka ima običaj reći: učin-doček. Što si nekome učinio, to će ti se i vratiti. Bog ne može biti prevaren.

- Kakvi su to bili skupovi kod Dese? Vjerski, politički, mafijački?

- Ja o tome ne znam mnogo, ali mi se učinilo da je suština njihove religije autoritet i pokoravanje. Ideologija im je na principu vođe. Neprestano su klicali Slobi, a ponekad i Desi. Inače, ja ne vjerujem da oni pate od općeg ljudskog smisla za beskonačnost. doživljaj beskonačnog bića je moguć samo u okviru njihove države, njihove svete otadžbine. Kako sam ostala bez svoje domovine, čini mi se da ih počinjem razumijevati. Dopada mi se vjerovanje da ne postoji samo jedan šejtan. Ima ih koliko i ljudi. Najopasniji su oni što ovladavaju dušom i tijelom i čovjeka prisiljavaju vršiti gnusna djela. Nigdje nema ljepše nego ondje gdje se rodiš.

- Otkuda mrtvački sanduk? Tko je ležao u njemu?

- Niko.

- Kako to? Jeste li sigurni?

- Ceremonijom su podizali osvetnički moral. Njihovi zapovjednici su dovodili s ulica pokupljene mlade „balije“, a Desa je njihove vršnjake podučavala klanju na licu mjesta. Mrtvačkim sandukom se pozivalo na „istragu poturica“. Pozorište. Slavospjevovima se veličao kult Dušana i Marka. Seoskoj „raji“ obećavali su povratak plemenitog porijekla. Kao dokazni materijal, Desa je naglas čituckala neke izglodane pjesmarice. Pravila se da pati od bolećiva ganuća, a zapravo je bila previše sirova i surova prema nama nemoćnima kojima bi brzo sasula veliku količinu uvreda i gadarija. Kad je neko bio gad lani, gad je i ove godine, samo malo stariji. O pasu je nosila revolver i bombu. Od zla se nije umjela, nije mogla, nije htjela odvojiti i u spavaćoj sobi. Uvlačila me tamo. Nudila ljubav. Svlačila se dogola nudeći mi sise do pupka. U prostoriji punoj prđevine sam se onesvijestila. Kvasili su me upišanom vodom. Spuštala se na koljena ljubiti me. Bila je tragična. Pokušavala sam objasniti:

„Znaš, Deso, to je za djevojku važno, da ono svoje ne izgubi na tako banalan način. Znaš, to se pamti!“ Počela je plakati. Nju kao niko ne razumije. Živi bez ičije naklonosti. „Kako to govoriš, puna ti je kuća poklonika!“, pokušavala sam je osvijestiti. „Žena mora znati prikrivati svoje strasti“, govorila sam, nadam se, pribrano. „Dobro, znam, nije lako živjeti bez snova i časti“, dodala bih, a ona me je gledala beznadnim očima.

Sve sami novi stari zapleti. Tjelesnim orgijama se željelo iskazati svojevrsno državno ludilo i ratoborne netrpeljivosti prema komšijama neistomišljenicima.

Kadikad bih joj nježno svratila pozornost na ženski danak rata. Razmišlja li ona o tome? U kući joj je bar trideset djevojčica i djevojaka islamskog i katoličkog vjerovanja neprestano izvrgnuto silovanju.

„Ja sam ih sklonila od smrti“, branila se.

„Ne samo da su izložene višestrukom silovanju, nego i sodomiji i drugim zlostavljanjima! Sramota!“, neoprezno bih povisila glas.

Ona je u ruci držala revolver ljubeći mi prepone, međunožje, sise.

Onda me je upitala:

„Šta mu to dođe sodomija?“

Odgovorila sam blago i prividno nezainteresirano: „Sustavna zloupotreba žena.“ Nadošlo je, nisam mogla prešutjeti: „Sodomija nastaje, draga Deso, kad se četnici prema nevinim djevojkama ponašaju kao da nisu ljudska bića. S obzirom da ta jadna stvorenja ne pripadaju pravoslavlju, sve je uredu. Je li tako?“, rekla sam ljutito. Licem je bestijalno grimasirala, ali je revolver mirovao.

„Hoću ja da i meni bude lijepo kao mom sinu“, rekla je iskreno.

Kad sam zaprijetila da ću je odati Stevi, histerično je zaplakala, a potom otišla u vrt i revolverom ubila za drvo vezana mladića. Osveta. Njegovu smrt ni danas ne mogu zaboraviti. Proganja me krivica. Ipak, nisam se mogla podati toj zvijeri.

- Rekli ste da je mrtvački sanduk bio prazan.

- Da.

- Oprostite, misteriozno je...

Djevojka se izvjesnoj noći pokušavala uvući ispod kože. Prisjećala se kako se bližio kobni trenutak posvemašnjeg zla. Pijana i zbog nečega ozlojeđena Desa sumanuto je najavila najdrskiji, najčudniji, najnepoznatiji pohod na nezaštićene djevojke. Tko može, neka se posluži tom slasticom. Samo, neka joj nitko ne dira Zinetu. Njena je.

- Nije bilo moguće pratiti sva zbivanja - djevojka kao da se brani. - Bilo nas je mnogo. Bilo je zagušljivo. Nije bilo teško naslutiti veliku opasnost.

Kad su se strune pokidale i guslarov glas umukao, vremešniji su se zaklinjali na vjernost otadžbini i četnicima. Zapravo, pokušali su oponašati glasove iz tamnica Golog otoka. Dok se starudija zaklinjala u ime žalosti i pokajanja, lokalni rok-sastav pokušavao je sugerirati znakove svog vremena. U početku malo plašljivo, da ih ne čuje guslareva heroika, potom su o ljubavi pjevali slobodnije i radosnije. Grupica nadodoljenih četničića pokušala ih je ušutkati. Krvopije su se busale u prsa u ime progonstva i ognja. Bio je to drastično živopisan krik bezumlja. Netko je

glasno čitao deklaraciju o stvaranju totalitaristički uređene marksističko-pravoslavne mesijanske države. Više se nije znalo tko je za što. Više se nije znalo tko koga i zašto udara. Zla huja-tanka nafaka. Zineta je gledala kako Desa tuče starca po glavi. Zamislila se nešto da je balija. Njoj su muhamedanci inače uresnici kuge, rata, gladi, smrti. Stolovi su bili puni rakije i kolača u obliku muških i ženskih spolnih organa, mesa svinjskog i svakojakog. „Posluži se, srce ti ljubim“, uzvikivala je predstavnica četničkog agitpropa Desa.

- Začuo se pucanj. Pao je neki mladić. Ne vjerujem da se iko posebno ožalostio. Podigli su ga, smjestili u mrtvački sanduk, pa zapjevali: Hej, Sloveni. Potom su mu držali govore, litanije i svakakve gadaluke. Prilazili su mrtvačkom sanduku i zaklinjali se Slobi na vjernost. „Tako ti svega – zaklinjali su se nad mrtvim tijelom meni nepoznata mladića poradi na tome da časno osvetimo Kosovo!“, izgovarali su uzavrelim glasom. Supijana Desa je tvrdila da u svojoj kolekciji umjetnina posjeduje Apostolsku stolicu. Donijet će je iz štale, eno je na klaviru, od nje napraviti tron i omogućiti časnicima četničke kame da se s ponositog hrama zaklinju otadžbini na vjernost. Pokraj mrtvačkog sanduka bio je sanduk za dragovoljne priloge, a potom i crkvena kutija: da poklonici „Svete Dese“ mogu uplatiti jednu marku za mir duše, a još jednu za mir tijela. Poginuli se pokušao preobraziti u Boga. Učinio je to malo nespretno. Koga ne voli Crkva, ne voli ga ni Svemogući. Koga Bog ne voli, nema razloga ni živjeti.

Donijeli su slogan „Grijeh je potreban radi iskupljenja“ i metnuli na mrtvački sanduk. Neuglednom papiru pridružio se još stariji i izlomljeniji. Nevješta ruka napisala je iskrenu molitvu:

„Mili Bože, sačuvaj me od pogane ženskadije/Štiti me od bande/Svi anđeli branite me od zla vremena/I teška bremena/Od loma i Groma/Od udara struje i svekrve guje.“

Žena zmijskih usana, Desa je pokušavala vratiti veselje. „Srce vam ljubim, junaci moji!“, ponavljala je. Nas robinje je tjerala da igramo trbuhom, da pjevamo, da zabavljamo svjetinu. Nikome nije više bilo ni do čega. Nekim čelnicima se Desa zaklinjala u čednost svojih robinjica. Kad je osjetila da četnici ne priznaju djevičanstvo ni svetoj materi, zgrabila je nekoliko polupijanih susjetki plesati neku prastaru igru. Njihale su se u ritmu deseterca. Sve što je Desa radila, sve je pripadalo tehnologiji proizvodnje neprijatelja. „Živio Staljin!“, uzvikivala je. Kako je bio tanak odaziv, tražila je da robinjice uzvisuju njen neiživljeni ideal. Gradila se kolekcionarom. Opljačkane umjetnine bila je razbacala po štalama, sjenicima, izbama. Tražila je da joj to preprodamo, inače će propasti. Znamo li da su njeni troškovi golemi?

Kad su se opet počeli tući i samouništavati, shvativši da se niko kao četnik ne umije tako vulgarno koristiti ljudskim očajem, u općoj stisnutosti i grozi straha ne razmišljajući o posljedicama izašla sam iz svojevrsnog pakla i počela bježati.

Neko je trčao za mnom.

Robijaš. Kao i ja.

Pomogao mi da preplivam Savu.

Zajedno smo.

Zagreb, kolovoz 94.

USPAVANKA ZA NAIVNE

Dana Gospodnjeg dvadesetosmog travnja godine devet stotina devedesetdruge junaci nemilosrđa i vandalstva (beogradski akademici, pjesnici, sveučilišni profesori, intelekturalci nebesnih visina) poslali su vojsku i četnike da zadave prelijepi grad Brčko. Veleuvažena svita apologeta mrzništva i gospodarenja svima je stavila do znanja da ne mari za povijest, vječno, istinu, budućnost..., jer ona kao ima vlastiti kodeks zakona protiv svih zakona ovozemaljskih i ononezemaljskih.

U četiri sata i petnaest minuta srušena su obadva mosta na Savi, a tom našom najdužom rijekom ljudski leš je zaplovio kao završni kotač logosa.

Brčanska raskrižja bijahu puna i prepuna rastanaka. Na jednom je bio i naš slikar. Rastajao se s vjerom u bilo kakvo i bilo čije poslanje. Njegovom stazom su se slamala uporišta smisla. Pred njim je neprohodna šuma isprekidanih i isprekrižanih putokaza. Najednom se našao ustrašen prijetnjom tamne game. Suočio se s nečim nerazrješivim i smrtonosnim. Zabrinula, zbunila ga je pojačana ostrašćenost i smanjena umnost.

A, eto, živio je tiho i nenametljivo. Bavio se čuvstvenim i kozmogonijskim tajnama boja. Uobličavao smisao za ljepotu ljudskog tijela i duha. Na njegovim platnima se sučeljavala i najčešće prožimala latinska, islamska, bizantska likovna vjerovanja. Težio je konkretnom uprimjerenju artificijelnog, usloženog i nadahnutim bojama transponiranog Dobra i Zla. Slikajući zemaljske krajolike prispodobljujući ih nebesnima, slavio ljepotu ne zaboravljajući da u korijenu čovjekove prirode i njegova života leži apsurd. Zlo zna biti stravično. Ono slama čovjeka do posvemašnjeg zaborava. Zlo Bosne je, nema dvojbe, posljedica nesposobnosti, nemogućnosti prilagođavanja. Očito, agresora nije odlikovao nepokolebljivi mir. Zlo je pohlepa. Živjeti bez rada, od bezakonja, četnički povijesni princip. Ideologija kame i jame stiže izravno iz beznađa.

Kad slikaru poruše sve mostove, gradove, sastajališta..., pejzaž ostaje prazan. Slikarski zanat - tamnica boja. Bolna besmislenost kadikad šapće, najčešće urliče da je slikanje najuzaludnija igra. Vrijeme kad više nije moguće slijediti vlastite tragove. Slikati nije moguće između četničkog vandalizma i linča, a slike mučenja, odsijecanja glava, sukljanja ognja iz dječjeg vrtića, masovnog silovanja (i djevojčica i starica!) pravit će oni što prežive, dakle - pobjednici; dakle preživjeli gubitnici.

Sve su to odveć zapletene stvari.

Tužno je kad pojedini akademici počnu padati u ambis svoga plemena! Ne samo što Bošnjacima hoće oduzeti povijest, nego povijesti oduzimaju Bošnjake!

Rekao bi čovjek da siju smrt u ime nekog ideološkog cilja, a zapravo su, zar ne, obični kriminalci!

Kako s njima živjeti u zlovremenu?

- Moj komšija i ja igrali smo šah. Najednom su zapucali kalašnjikovi. Prišao sam prozoru i vidio šest kamiona sa seradama. Iz njih su iskočili „Bijeli orlovi“ i „arkanovci“. Iz zgrada novog dijela grada počeli su izbacivati narod. Batinali čim su god stigli. Odakle tolika i takva eksplozija brutalnosti? Zbunjeni, ugroženi, ustravljeni, počeli smo živjeti u ekstazi iščeznuća. Nisu li to znakovi primitivnosti i divljaštva onih što nas tjeraju? Grubi su i neuki do granice ljudskosti. Ulaze u naše stanove i pljačkaju. Ratoborni i kradljivi, četnici se mogu obogatiti samo otimačinom.

Ukorijenjeni u šumskoj tradiciji, bez ikakvog smisla za individualnost, žive u čoporu. Oni tu pojavu nazivaju: duhovna i kulturna otvorenost.

Okupili su nas na nekom platou između zgrada. Njihov vožd, kicoški odjeven, izusti zapovijed: „Muslimani i Hrvati na jednu stranu, Srbi na drugu stranu!“

Svijet je bio pod strahom. Bože, toliko bijede! Brutalnost i okrutnost pojedinaca smiruje se samo u tuđoj krvi. Gdje su korijeni tolikoj mržnji? Neka me Svevišnji kara ako još uvijek nisu idolopoklonici i ako još uvijek ne obožavaju Peruna, svoga drevnog gromovnjaka! Zbunjeni, šokirani, začuđeno smo se mi sužnji međusobno zapitkivali: šta li nam se to sprema?!

Razdvojili su nas. Srbi su se mogli vratiti kućama, a nas Muslimane i Hrvate potrpali su u kamione i odveli u hangare pristaništa. Stalno su dovlačili nove uhićenike.

Treći dan je počela tortura.

Njihov glavni bos je uzeo megafon i počeo prozivati poznatije intelektualce. O svakome su, može se reći, znali sve. Rezultat dugih priprema i smisla za zločin. Pred okupljenim sužnjima ubili su osamdeset i pet

najviđenijih Brčaka. Otkuda tolika podudarnost srpskih intelektualaca i vlasti? Svi su oni živjeli u osvajačkom kultu svoga naroda. Naučili su živjeti na rubu društva. Oduvijek su radili opasan posao. Bili su poznati atentatori. Posjedovali su neki svoj poseban osjećaj ponosa. Kult njihova oružja razvio se iz pastoralne tradicije. Planinski krajevi i ovčari bijahu siromašni i odvojeni od svijeta. Tako nekad. Sad kicoš prozove muslimana i katolika, taj izađe iz stroja, zapovjednik vadi revolver i gađa u glavu. Kad su uništili dvije stotine mirnih građana, pokupili su ih u kamione i nekuda odvezli. Gdje samo nađoše one stare kokarde! Kako se najednom nađoše s tolikim bradama? Kako se ukrasiše poznatim četničkim redenicima? Jasno, sve je to sačuvano još iz drugog svjetskog rata. Četništvo ima svoj kontinuitet. Prozovu petnaest-dvadeset ljudi i vode na saslušanje. Od te grupe vrate se dva-tri čovjeka. O ostalima niko više nije ništa znao. dnevno su šest-sedam grupica vodili na saslušanje. Od stotinu ljudi vrati se, recimo, trideset. Stalno smo slušali rafale mitraljeza. Oko tri sata poslije pola noći pobiju ljude i bacaju u rijeku Savu.

- Idući na saslušanje morali smo gledati dolje, a nikako lijevo ili desno. Kad su nas doveli do hangara, rekli su:

„Dignite glavu, balije, majku li vam vašu!“ Tada sam vidio najmanje stotinu ljudi zaklanih i istrančiranih. Jedna glava je stajala kod vrata hangara. Nisam je prepoznao, jer je bila krvava. Tada je četnik nama rekao: „Nemojte slučajno da lažete! Istinu govorite! Mi sve o vama znamo! Budete li lagali, ovo će vam se desiti!“

I poveli su nas u jednu prostoriju. Za stolom je sjedio četnik, naš Brčak. Godinama nas je služio u hotelu. Odmah s vrata su počeli psovati. Najčešće su spominjali Aliju Izetbegovića. Manje-više bila su ista pitanja. Gdje nam je oružje? Prvo su saslušavali Rasku. On je ušao sa svojim četrnaestogodišnjim sinom. Kad je rekao da nema oružja i da se nikada nije bavio politikom, onaj četnik što nas je uveo odalamio ga je šaketinom tako da je ovaj posrnuo. Njegov sin ga je pokušao zaštititi. Četnik je izvadio nož i jednim potezom ga zaklao. Došlo je do komešanja između njih i nas. Onda su nekolicinu poubijali revolverima. Ja sam izgubio svijest. Pljusnuli su me vodom. Počeli su me ispitivati. Znao sam da me čeka smrt. Pitanja su bila stereotipna: gdje se sastajemo, kojim oružjem raspolažemo... Rekao sam im da se cijeli moj život sastojao u grčevitoj borbi sa paletom i kistom. Dakle, umjetničke dileme. „Takvi su najgori!“, rekao je isljednik. „Majku li vam vašu balinsku! Vi šuškate na nas one koji ne znaju!“ U tom trenutku desio se proloman vrisak. Kroz prozor se moglo vidjeti kako tri četnika tuku nekog čovjeka. Malo sam bolje pogledao i shvatio da tuku jednog našeg advokata. Bio je divan čovjek. Otkinuli su mu nogu i bacili. Sam je sebe skupljao kao mrtvac ćefine. I dalje su skakali po njemu. On je umirao u mukama. Ispred njega na udaljenosti

tri do četiri metra svukli su mu suprugu i počeli silovati. Ona je vrištala do Boga. Što od gladi, što od straha, što od jezovitosti, bio sam sasvim iscrpljen. Ponovo sam izgubio svijest. Kad sam došao sebi, našao sam se među zarobljenicima-komšijama. Bolio me je svaki komad tijela.

- Što je dalje bilo?

- Sutradan su se oglasili naši borci iz Rahića. Četnike su dotjerali gotovo do bolnice. Nisu imali vremena baviti se nama zatočenicima. Naredni dan oko deset sati prozvao me je jedan mladić. rekao je: „Profesore, šta ćete vi ovdje?“ Nisam ga prepoznao. Prišao je i pomogao mi da ustanem. Udaljili smo se nekoliko koraka i zastali. Pitao me za novac. Rekao sam da ga nemam. Nemam pri sebi. Možda bi se kod kuće što našlo. On je izvadio dvije stotine DEM, dao mi u ruke, i rekao: „Poći ćete sa mnom do kapije. Ja ću čuvaru reći da vas pusti“. Razmišljao sam o svemu s nevjericom. Je li provokacija? Kako da mu vjerujem, kad je četnik, kad me tuče?!

Misli su se dvojile. Ljudi su ipak ljudi. Vratila se doživljena slika: prije nekoliko trenutaka četnički zapovjednik davao je mladiću revolver da ubije na mukama umirućeg advokata. Mladi čovjek je rekao da on ne želi ubiti mučenika, jer ga je poznavao kao dobrog i poštenog građanina. Tada je zapovjednik bez razmišljanja ubio mladića. eto, ta situacija me je za trenutak prisilila da povjerujem ovome mome navodnom dobrotvoru. Bilo kako bilo, ja se najednom nađoh na ulici. Čovjek me šalje kući. S obzirom da na ulicama ubijaju sve što nije njihovo, rekoh mladiću da se ne usuđujem sam ići. „Bijeli orlovi“ i „arkanovci“ su sve punktove držali u svojim rukama. Mladić pođe sa mnom. Odlučio sam da ne idem prema svojoj kući, nego se uputih prema drugom dijelu grada gdje je stanovala moja majka. Majka je počela plakati. Pitao sam je da li ima novaca, jer sam čovjeku dužan. Spasio mi je život. Imao sam običaj svakog mjeseca davati materi nešto para. Ona je rekla da ima nešto uštedevine. Mladić je rekao da novac ne želi primiti. „Hoću da mi majka ispeče kafu“, rekao je. „Ja sam više pite pojeo u muslimanskoj kući nego bilo gdje drugdje.“

- Kako se zvao taj čovjek?

- Njega su zvali Komšo. Ne znam mu pravo ime. Međutim, čini mi se da umijem odgonetnuti zašto je on bio tako dobar. Prije otprilike šest godina taj momak je izašao iz zatvora. Bio je bez posla, bez profesije, sklon raznim porocima. Zarađivao je novac na izuzetno zanimljiv način. Naime, izbacivao je iz kafića nezgodne goste. Taj brčanski probisvijet je inače bio kršan moma. Potuče se, pa ga zatvore. Kad su ga jednom pustili iz zatvora, sreli smo se u kafiću. Nije imao ni dinara. Tražio je da mu platim piće, jer da je netom izašao iz zatvora. Odgovorio sam da ću vrlo rado platiti, neka on samo naruči. On je popio par piva. Na odlasku sam mu dao nešto gotovine. Nije htio primiti. Zahvalio je na čašćenju. Novac

je primio kad sam mu rekao da može vratiti kad počne raditi... Eto, ta moja tadašnja darežljivost mi je spasila život. Kad sad razmišljam o svemu tome, mogu reći da me je Komšo spasio od čiste smrti. Još je odbio da mu vratim marke. Rekao je da on ima love ko blata i da je ovo njegov rat. „Dugo sam gladovao, a sam imam i previše!“

- Što je bilo dalje?

- Popio kafu, poljubio me i otišao. Iznenada sam ga upitao da li postoji ikakva mogućnost da me prebaci na slobodni teritorij. Odgovorio je da bi to bilo moguće, ali taj pothvat iziskuje puno para. Ja novaca nisam imao, pa sam od svega odustao.

- Kako se nađoste u Zagrebu?

- Imao sam sina studenta u Novom Sadu. Nazvao me je i zamolio da odmah tamo doputujem. Uzgredno je upitao zašto se ne obratim Draganu za pomoć. A ja sam priupitao: kojem Draganu? Odgovorio je da je Draganov brat njegov kum. Dragan je poslao po mene kola. Pomogao mi je da dođem do Bijeljine, a potom sam se služio Božjom pomoći i milošću nečega što je u normalnim prilikama neshvatljivo a u datom trenutku tako blisko. Naime, prolazio sam između sedam vojski, između sedam raznih divljih formacija i ostao neozlijeđen. Stigao sam u Beograd, potom u Novi Sad, pa Madžarska, pa Zagreb, gdje se i sada nalazim. Sada kada razmišljam o svemu tome, prisjećam se likova dragih i dobrih ljudi. Nažalost, među njima žive i hijene, ljudi krvoloci. Valjda je uvijek tako bilo.

- Ako bih smio zaključiti iz ovih mojih intervjua, vi ste svi stradali najvećma od svojih komšija.

- Gledajte, samo da vam ispričam jednu stvar. Prvi komšija ispod mene i ja živimo u susjedstvu oko petnaest godina. Roštiljamo iz noći u noć. Ja kod njega, on kod mene. Šahiramo. On voli da peca, pa me povede na Savu. On peca, a ja slikam. Komšija se preziva Knežević. Prvog maja smo roštiljali zajedno. S nama je bio i doktor Sadiković. Usred sjedeljke susjed Knežević je nekako nemirno rekao da mora pod hitno otići puncu i punici. Ja sam sa doktorom Sadikovićem otišao u svoj stan. Uskoro su pod prozorom zapucali kalašnjikovi. Prva misao mi je bila: za to je Knežević znao. Otišao je, a da mi ništa nije rekao! Kad su nas „Bijeli orlovi“ bestijalno tjerali iz naših stanova, taj isti Knežević je u uniformi stajao na svojim vratima i gledao kako njegovi brutalno postupaju prema meni i drugim komšijama. Poglednuo sam ga valjda prijekorno. On je imao kalašnjikov u ruci i samo je slegnuo ramenima. Kad smo bili tako bliski prijatelji, zar on nije mogao upozoriti me na opasnost? Molim vas, kako oprostiti tom čovjeku? I kako dalje s njim živjeti? Sasvim mi je jsano da mi više nikada nećemo zajedno roštiljati.

- Navečer kad o svemu tome razmišljate, pitate li se: hoće li doći do bilo kog oblika suživota?

- Ogromno puno o tome razmišljam. Ogromno puno. I što više razmišljam, do različitih rješenja dolazim.

- Niste mi ništa rekli o silovanjima.

- Već sam vam rekao da su na ulici njih četvorica pred očima muža silovali bespomoćnu ženu. O orgijama silovanja stražari su otvoreno pred nama pričali još dok smo bili u logoru „Luka". O tome se svuda govorilo. Nekoliko četnika ide ulicama i kupe cure. Navečer u hotelu „Galeb" nastaje skupno silovanje. Kad se njihovi ratnici vraćaju s bojišta, čašćavaju ih bijelim i jedrim mesom uplašenih i jadnih muslimančica. Eto, tako uništene djevojke jednostavno izbace na ulicu. One neposlušne su jednostavno masakrirali da bi one ostale zastrašili. Posmatrao sam s prozora moje matere: četnički transporter jedva se kreće. Iz njega izbija gromoglasna četnička pjesma. Naišle su dvije djevojčice vraćajući se s vodom sa česme. Iz transportera su izašli četnici, pokupili djevojčice i otišli. Nisu bile starije od trinaest-četrnaest godina.

- Jeste li vjernik?

- Završio sam tri hatme. U džamiju sam išao na Bajram-namaz. Inače, vjernik sam, jasno. Nešto poput mnogih suvremenih Brčaka.

O tome dosta često razmišljam. Mislim da smo mi prevaren narod. Vidite, nas je u Brčkom bilo skoro sedamdeset odsto Muslimana. U gradu Brčkom bilo je samo sedam procenata Srba. Međutim, oni su u svemu vodili glavnu riječ. Nije mi nikako jasno, zašto je moralo do svega toga doći! Zašto je došlo upravo na takav način? Nemoguće je o svemu tome govoriti hladnim riječima. Naime, Brčko je uoči rata više puta proglašavano oazom mira. Svi okolni gradovi su bar nešto činili za spas svoga žiteljstva, a predsjednik grada Brčkog, naravno naivni Musliman, hvalisao se oazom mira. Uoči samog klanja, taj vajni Musliman predsjednik opštine putom lokalne televizije javlja građanstvu da je sa Armijom postignuta suglasnost o tome da Brčko ostane bedem mira. I kad su mostovi dignuti u zrak, on je još uvijek kao vjerovao nekom miru! Pa zar to nije bila uspavanka za naivne?!

Zagreb, kolovoz 1992

PRILOZI

Filip Mursel BEGOVIĆ

Preporod u Crnoj Gori

OKRUGLI STOL O BRAĆI IDRIZOVIĆ

U Bijelom Polju, 17. i 18. travnja, održan je okrugli stol na temu „Književno stvaralaštvo Murisa i Nusreta Idrizovića",a značajnu ulogu imao je i KDBH „Preporod".

U Centru za kulturu Bijelo Polje u Crnoj Gori, 17. i 18. travnja, održan je okrugli stol na temu „Književno stvaralaštvo Murisa i Nusreta Idrizovića". Inicijator književnog okupljanja je NVO „Stari most" iz Bijelog Polja koji istražuje, čuva i unapređuje kulturne vrijednosti na području Bijelog Polja i Crne Gore. Ideju su podržali Centar za kulturu Opštine Bijelo Polje, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske „Preporod" iz Zagreba, čelni ljudi iz lokalne uprave i Vlade Crne Gore, Udruženje „Almanah" – Podgorica i Centar za očuvanje i zaštitu kulture manjina Podgorica.

Preporod iz Zagreba ponudio je dva referata: predsjednik mr. sc. Senad Nanić govorio je o filozofskim aspektima djela Nusreta Idrizovića, a pročitan je i rad glavnog urednika Behara, književnika Seada Begovića koji se osvrnuo na posljednji Idrizovićev roman „Efendija u tajnom gradu" u izdanju Preporoda, ali i na ostale knjige Nusreta Idrizovića. Voditelj Preporodovog dramskog studija, Filip Mursel Begović, recitirao je odabrane tekstove iz djela Nusreta Idrizovića i na video zidu prezentirao izvorne zapise i fotografije iz ostavštine ovog znamenitog bošnjačkog književnika. Preporod je u Bijelom Polju i Rožaju izveo i monodramu „Kameni spavač" koja svojom simbolikom odgovara temi Okruglog stola, barem kada je riječ o književniku Nusretu Idrizoviću. U Okruglom stolu sudjelovao je potpredsjednik „Preporoda" iz Zagreba, Ferid Dizdarević, obiteljski prijatelj Nusreta Idrizovića. Dizdarević, koji je također rodom iz Bijelog Polja, publiku je dirljivo podsjetio na svoja druženja s Nusretom.

Na okruglom stolu nazočila je i supruga rahmetli Nusreta Idrizovića, gospođa Hata Idrizović, a okupljene asocijacije održale su i radni sastanak pod nazivom „Mogućnosti i okviri saradnje između organizacija i institucija u Crnoj Gori i u susjednim državama".

„Čovjek i društvo koji ne spoznaju samog sebe i svoju kuću, nijesu sposobni da ostvaruju komunikaciju sa drugima" – podsjetio je na otvaranju manifestacije predsjednik Organizacionog odbora i moderator skupa dr. Asim Dizdarević. Naglasio je da ovu svečanost Bijelo Polje doživljava s pomiješanim osjećanjima: „osjećajem sjete zbog relativno zakašnjelog reagiranja u organizovanom pristupu da naše zavičajne velikane Murisa i Nusreta Idrizovića na vrijeme postavimo na zaslužena visoka mjesta uglednika našega kraja, i ponosa što su dio naše duhovne vertikale. Ne tako rijetko zapitamo se da li to naše Bijelo Polje prati neki strašan usud, da nam skoro sve velikane iz oblasti književnosti i kulture, pa i drugih oblasti kreativnog stvaralaštva prepoznaju, otkriju i afirmišu druge, daleko bolje, razvijenije i naprednije sredine, te nam ih tako kompleksno obrađene predaju, i time nas prekore i postide" – rekao je Dizdarević.

Nusret je, nažalost, preminuo 13. ožujka 2007. godine, s neispunjenom željom da još jedanput vidi i osjeti toplinu zavičaja, a njegov brat Muris je Okrugli stol dočekao u poodmaklim godinama i, pritisnut bolešću, u nemogućnosti da se odazove pozivu organizatora.

Nedugo nakon toga je, tijekom ljeta ove godine, i preminuo.

„Muris Idrizović je rođen u Bijelom Polju, živio je u Bosni i Hrvatskoj, i kroz njegova djela se vidi da je dobro poznavao sve krajeve u kojima je živio. Takav je bio i njegov brat Nusret. Iza sebe su ostavili veliko djelo i Bijelo Polje može biti ponosno što je imalo takve stvaraoce" – rekao je na otvaranju skupa gradonačelnik Bijelog Polja Tarzan Milošević.

(Preporodov Journal, proljeće-ljeto, br. 109, 2009.)

Pozorišna predstava „Kameni spavač" odigrana je u okviru manifestacije posvećene stvaralaštvu braće Idrizović

Asim i Ferid Dizdarević na završetku manifestacije

Nusret IDRIZOVIĆ

DRAMA NA OBALI LIMA

– zapisi iz Prijepolja –

Prijepolje, gradić na obali Lima. Vrlo prometna raskrsnica koja ovu komunu vezuje s Crnom Gorom, Bosnom i drugim mjestima u Sandžaku. Sjedište nekoliko mladih i zapaženih tvornica. Predsjednik prijepoljske općine Ahmo Šehović govorio je o razvoju lokalne industrije, ali nas je interesovalo šta se krije iza novih fasada: drvene kašike, frižider, sofra, radio-aparat, oklagija, umjetnička slika, serdžada, televizor, limena peć ili sve zajedno. Kakav je bio put starije muslimanke poslije skidanja zara? Kako živi njena kći? Kakve sukobe kriju nova krovišta?

Prvi penzioner

Fehimu Hadžimahmutović poznaju svi Prijepoljci. Prije rata je bila jedina muslimanka u javnoj službi. Nosila je zar i obavljala dužnost školske dvorkinje. Polupismena. U boje se razumijevala više nego u slova. Zapamtila bi boju i veličinu kuverte ili nekog drugog omota, krišom bi sama nečim označila naslovnika. I nije se dogodilo da pogriješi. Ponosno je zarađivala svoj kruh te poticala i druge muslimanke na to da postanu ekonomski neovisne.

Ali nije bilo mnogo novih radnih mjesta. Fehima je i dalje bila jedini službenik koji je, silom prilika, skrivao lice. Predrasude su bile i odviše jake da bi „sindikat„ službenica-muslimanki mogao brojčano narasti.

Veoma se rano počela razlikovati od svojih drugarica koje su, ne izlazeći iz kuće, provodile dane i noći za razbojem ili vezom. Bila je obavještenija od njih, sigurnija za utvrđenu mjesečnu plaću, pa je otresitije koračala po staroj turskoj kaldrmi. Suvremene potrepštine nalazile su svoje mjesto u njenoj sobi, koja se mijenjala zajedno sa njom. Davno je naslutila uvjetovanost kretanja, radosno pratila svaku promjenu u svom gradu, pružajući i sama sve što se od nje tražilo i očekivalo.

Poslije rata ona će se uključiti u društveno-politički rad i 1959. godine, odlazeći u mirovinu, sa suzama u očima primiti od svoga kolektiva poklon - sat sa ugraviranom posvetom.

- Nikad neću zaboraviti taj dan – priča ona u svom skromnom, uku-

sno namještenom stanu. – Bilo mi je žao što nisam mlađa, tek tada bih počela kako treba.... E, što neće vrijeme da se vrati! Ne samo muslimankama nego svakoj našoj ženi preporučila bih da što prije dođe do svog poziva i sigurne egzistenije.

Preko četrdeset godina nosila je poštu i razne poruke. I sada pokazuje sat kao znamenje svog ponosnog rada, najveći uspjeh napornog, djelatnog života. Ako nekada netko bude pisao kroniku ovoga kraja, morat će da spomene i njeno ime.

Sudac – omladinski rukovodilac

Ćamil Čičić, glavni muslimanski svećenik u Prijepolju, znalac nekoliko jezika i predratni učitelj vjeronauka u Gimnaziji, za prijepoljske je novine prevodio Evliju Čelebiju. Umro je 1955. godine i ostavio sedmoro nezbrinute djece.

Sedika je tada imala jedva šesnaest godina. Član Općinskog komiteta NO, učenica.

Kod kuće: ima boga. Ime mu je: Alah. Mjesto njegova rođenja nije poznato. A zapravo on nije ni rođen. Ne zna se gdje boravi, posvuda je. Najmoćniji pravednik .....

U školi: Darwin.

Ima boga, nema boga.

Crna ovca, bijela ovca....

Radoznala je djevojčica posvuda tražila potvrdu o postojanju boga. I jednoga dana dogodilo se iznenađenje: pronašla je boga, ali taj novootkriveni moćnik nije bio Alah, nego – rad. Borba. Radnička klasa. Ustrajnost.

Stari drveni krov je prokišnjavao, kuća se bila naherila, krenula na počinak. Mnogo usta, a malo sposobnih ruku. Sedika se mogla odreći rada u omladinskoj organizaciji i sjesti za razboj – najbrža korica kruha, ali je u njoj nešto govorilo da mora učiti, završiti gimnaziju, a onda....

Na sastancima je govorila o socijalizmu. Ukućani ipak nisu bili zadovoljni njome. Ne posti, malo kasnije dolazi! Što će reći Prijepoljke?

Došlo je oslobođenje, i bukve su ostale zdrave i čitave, a mala Sedika se preispitivala u grčevitom nadrastanju: ima boga, nema boga. Treća sandžačka brigada, rođena na tom tlu, borila se širom Jugoslavije da Sedika jednog dana bez straha izrazi nevjericu. „ Ne vjerujem!“, rekla je najprije tiho. Onda glasno: „Ne vjerujem!“. Ona je jednom zauvijek izrazila svoju spoznaju. Skinula je krov i preuredila kuću. A onda je bilo potrebno mnogo „aktivističkog uvjeravanja“ da se pomlađena kuća ne pobuni protiv kreveta. Kauč je morao malo da sačeka: Sedikina teorija o postupnosti. Ostavili su demirliju ispod peći, ali su zato morali usvojiti električnu grijalicu, stolice, zastore....

Njena mladost nije poznavala odmor. Položila je maturu. Radila je u sudu i polagala ispite na Pravnom fakultetu. Okupljala je omladinu, pripremala je za radne akcije. Nije imala vremena da glumi na daskama, ali je vodila računa o tome da se njenoj omladini osigura zabava.

Oni su ostavili sećiju, ali je ona kupila i unijela kauč. Ostalo je prepustila vremenu. Onda su se i sestre našle na njenoj strani. Opozicija izražena jednim jedinim mandatom bila je pobijeđena. Pravo na slobodno i ravnopravno odlučivanje u kući bilo je osigurano.

Porodica, ta mala komuna, mora imati svoju organizaciju rada. Podjela rada, dužnosti, prava. Mlađa braća treba dobro da uče. Jedna sestra radi u tekstilnoj tvornici „Ljubiša Miodragović“, druga je završila osmogodišnju i žensku zanatsku školu. Član SKJ, kvalificirani krojač u konfekciji „Iris“. Sve tri odlučuju o raspodjeli općinskih sredstava, o sudbini svojih poduzeća i ustanova.

A njihovoj su majci, imala je dvanaest godina, vid bili zarobili zarom. Krila se čak i od žena koje su imale odrasle sinove. Nije smjela sama otići ni bližim rođacima. Tri godine kasnije saopćili su joj da više neće živjeti sa njima. Udaju je. I tek kad je vjenčanje obavljeno, vidjela je svog muža i saznala da je on hodža. Cijelog će života, znači, jesti svećenički kruh.

- Moje ćerke neće da shvate – kaže ona – da je nekada ženama bilo teže...

Ja, eto, od njih ništa ne tražim, ali samo hoću da rano dolaze kući.

- Ja nemam slobodnog dana, mama – upada Sedika.

- Reci im to!

- Kome da kažem? Zašto?

I majka, još relativno mlada žena koja svakog trena pogledava kroz prozor, sliježe ramenima: tako je to sada! A u moje vrijeme bilo je drukčije. A moga vremena više nema. I – šta ću. Onda se hvali urednočću i radinočću svojih kćeri. Pokazuje razboj. Kad je kći slobodna, radi, tka – tek toliko da ne zaboravi.

A Sedika, kad ne sudi i ne održava sastanke, sjedne i veze. To joj je jedini odmor. Njena mati samo tada zna da ima i treću kćer. I opet sliježe ramenima: „ Meni je dobro. Ne radim ništa, sve one. Ne živimo loše. A moga vremena nema. Samo bih željela da me ne bije rđav glas...“

U pogledu prosijede žene – sjeta, osamljenost. Kao da bi rekla: „Bez muža sam, bez svoga vremena. Ovo danas sve nekako drugačije. A eto, zadovoljna sam jer mi djeca napreduju... Nisam se još navikla na novi red“.

- Ovu je kuću Sedika popravila prije tri godine – kaže – a da nije, ne bismo imali krov nad glavom.

Usne se razvlače u radostan smijeh. Ne mogu pred njom da je hvalim – kao da bi to htjela reći.

I tako Sedika Čičić, sudac, predsjednik Općinskog komiteta Saveza omladine, član Općinskog komiteta SKJ i član Kotarskog komiteta SKJ za Titovo Užice vodi dvije politike: unutrašnju, obiteljsku, i vanjsku-prijepoljsku. Ahmo Šehović i drugi prijepoljski rukovodioci ističu da su u Sediki dobili agilnog i sposobnog suradnika.

Brak bez predrasuda

Predsjednik općine vadi podatke iz nekog referata:

Prije rata samo je Hasna Hašimbegović imala četiri razreda gimnazije. Statistika je pokazala da ove godine Prijepolje ima 85 muslimanki sa srednjom školom. Deset ih je završilo fakultet ili su na putu da uskoro dobiju sveučilišnu diplomu. Više od tri stotine kvalificiranih radnica.

Munevera Hadžišehović nije odabrala profesuru ni liječnički poziv. Otišla je ravno na atomsku fiziku, život posvetila nauci. Radeći u Vinči, boreći se sa složenim problemima te nauke u razvoju, ona je najzornije ilustrirala potencijalne mogućnosti žene u zabačenim krajevima, žene kojoj je tek danas omogućeno da, razbijajući atome u Institutu, razbija predrasude svih boja, dimenzija, porijekla, određenja...

Ali druga Prijepoljka nije atomist. Mlada djevojka sa završenom srednjom školom. Zaljubila se i udala za Beograđanina, mladog radnika, kojega je dovela mlada prijepoljska industrija. Neposredno poslije vjenčanja otišli su posjetiti njegove roditelje. I... čestitanja su izostala, nikakve pažnje nije bilo. Kao da je sin nešto iznevjerio. Začuđen, zbunjen, ništa nije mogao shvatiti...

A ona je samo zaplakala. To su bile njene riječi. Držala je muža za ruku i slušala „značajne razloge“. A onda su se vratili njenim roditeljima u Prijepolje. I, kako kaže mladi Beograđanin, nije mu loše.

Hotel „Polimlje“ je dobavio mladog kuhara međunarodne reputacije. Želeći valjda da ga zadrže, oženili ga muslimankom. I, kažu, on se sada hvali da izvrsno živi. Miješani brakovi u Prijepolju nisu više nikakva novost. Industrijski su radnici, čini se, pitanja suvremenih vjenčanja uzeli u svoje ruke. Mladi ljudi idu da potpišu ostvareno pravo na samostalno odlučivanje, a predrasude ostavljaju bakicama i djedovima za razgvor uz kavu...

Prijepolje, do jučer privredno nerazvijena i duhovno prigušena anonimna palanka. Gradić na obali Lima. Raskrsnica svih mogućih navika i uticaja, ali i još jedan podatak o vremenu koje ne podnosi provincijske zablude o čovjeku i njegovim mogućnostima.....

GLOBUS II, 1963

Donatori Almanaha			
IME	**PREZIME**	**MJESTO**	**PRILOG U €**
Zavičajni klub BIHOR		Luksemburg	500,00
Džemal	Ramčilović	Luksemburg	100,00
Selva	Ramčilović	Luksemburg	100,00
Misin	Adrović	Luksemburg	100,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.
ž. račun br.: 550-3717-87
Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 020/242-593; 020/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje
Štampa: 3M Makarije - Podgorica
Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj
Tiraž: 1.000 primjeraka
Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica
E-mail: almanah@t-com.me
E-mail glavnog urednika: serbor@t-com.me
Internet adresa: http://www.almanah.co.me